

В. Островський

**МІЖ ДВОМА
РЕВОЛЮЦІЯ-
МИ**

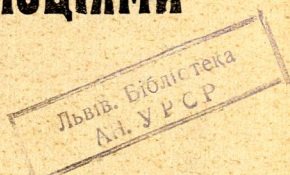
Українська Культурна Скарбниця
Ч. 18 — 19.

Володимир Островський

Між двома революціями

(1905 — 1917)

Повість з життя Холмщини

ЛЬВІВ

БЕРЕЗЕНЬ — КВІТЕНЬ

1938.

ВИДАВЕЦЬ : ВИДАВНИЦТВО „БАТЬКІВЩИНА”
Василь Крохмалюк

Обгортка рисунку ВОЛОДИМИРА ЛАСОВСЬКОГО

Відповідальний редактор: Михайлина Логинева

Друкарня „СЛОВО“, Львів, вул. Чацького 6. Тел. 276-24

Вступне слово

Життя Холищини в часі між російськими революціями 1905 й 1917 рр. вже належить до історії. Був то час національного світанку над холмською землею, пробудження, а одночасно й страшної драми її українського населення: масової денаціоналізації, після проголошення свободи віри, а з вибухом війни — моря вогню, вигнання з рідних гнізд, хресного біженецького шляху, пошестей, смерти, безіменних могил, блукання по різних закутинах Росії.

В історії Холмщини багато сумних і зворушливих сторінок, але ця сторінка, здається, перевищила все дотогочасне.

Тому-то повість з життя Холмської землі 1905—1917 рр. може мати лише характер історичної повісти й тим більше, що від того життя залишилися тільки нечисленні пам'ятки. І читач має право ставити до такої повісти відповідні вимоги: точного, згідного з правдою малюнку тодішнього життя й не видуманих, але живих постатей з печаттю своєї доби.

Нелегке це завдання автора. Чим старша доба, тим вільніше поле для фантазії. А те, що діялося на Холмщині, це діла, так би мовити, вчорашніх днів. Свідки ще живуть і кожної хвилини можуть ствердити чи заперечити правдивість малюнку.

До того ще Холмщина перед війною була майже забутим усіми кутком землі. Українці з-поза її меж

правдивого її обличчя зовсім не знали. Те, що попадало тоді про неї до преси, здебільша відбивало її дійсність, як криве дзеркало. Звідси й дуже дивовижні, незгідні з правдою оповідання про холмське життя, які нам доводилося й ще іноді доводиться чути в наші, повоєнні часи.

Ця обставина вимагає від автора тим точнішого малюнку й майже фотографічних знімок тогочасних людей.

Та тут нові труднощі. Читачі звичайно шукають живої акції, яскравих постатей, героїв і боротьби на сьогоднішню мірку. А звідки все це взяти, коли тодішнє життя було сіре, одноманітне, забагнене? Одне можна сказати на такі вимоги читачів: акція, темп, героїзм, боротьба — поняття зглядні. Те, що сьогодні для нас звичайне, буденне явище, тоді було надзвичайною подією. Маленький хліборобський страйк, скромненька маніфестація, арештування дочки священика, політичне зібрання „мазепинців“ у лісі за чаркою, рік вязниці за протидержавну роботу — тоді були це страшні громи, що струшували цілим суспільством. А говорити в публичному місці по-українськи чи передплатити київську „Раду“ — оце був такий героїзм, якого сьогодні й уявити собі годі.

„Все мовчало, бо благоденствовало“. І незадоволення людей та революційність поодиноких очайдушних осіб мали один спосіб до виявлення — пошептатися в тісному гуртку чи поспівати за глухими стінами. До того ще дрібна холмська інтелігенція й народні маси були так щільно відгороджені від решти українських земель, що й не уявляли собі їхнього життя, думаючи, що скрізь таксамо українство придушено, як і на Холмщині.

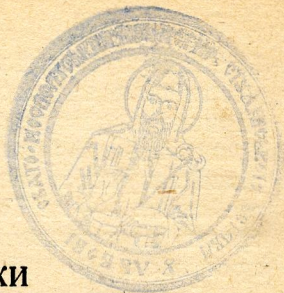
Народницький рух серед холмщан після революції 1905 р., хоч як виглядав слабо й блідо в порівнанні з українським рухом на інших землях, але в тодішніх умовах на Холмщині був він уже свого роду першими ясними проблисками на сірому багні зрусифікованого життя.

Отже, щоб зрозуміти вагання, нерішучість, малодіяльність і балакучість тодішніх найбільших холмських діячів, треба відтворити перед своїми очима тодішні умовини життя.

Останній грім — грім війни — сколихнув „Холмську тиху сторону“ до найбільших глибин і цілу зовнішню російську суспільно-політичну будівлю здмухнув, як легку порошок.

А одночасно — збудив приспаних холмщан до нового життя.

В. ОСТРОВСЬКИЙ.

ПЕРШІ КРОКИ

1905 рік.

Осінь.

Холм ожив. Уже зіхалася шкільна молодь. Уже гуде в усіх бурсах і на вулицях.

Гуде не так, як у попередні роки. Революція, що почалася в Петербурзі, докотилася й до Холмщини. І перші її хвилі вже вдарили по шкільній молоді.

Між учнями йде шемрянина.

Шепчуться вони не лише про побачення з „маріїнками“ — ученицями семиклясової середньої школи імени цариці Марії¹⁾. І не всі „маріїнки“ шущуються про гімназистів, семинаристів і техніків. Ідуть між ними й інші розмови, дуже-дуже „секретні“...

Державні чинники дбайливо охороняли холмську молодь від революційних заразнів. Та як було охорони її! Занадто багато було її в Холмі та занадто багато мала вона способів порозумітися між собою.

Зв'язковими й курієрами були ті, що жили при

¹⁾ Школи для дочок переважно духовенства й урядовців. У Холмі були ще: духовна семінарія, учительська семінарія й залізнично-технічна школа.

батьках чи в приватних помешканнях. Вони все могли передати своїм шкільним товаришам і товаришкам, замкненим на десять замків у бурсах. Для цього ж і були лекції, а на лекціях парті¹⁾ та різні закутки в школі. В місті порозумітися було ще легше — на Горці²⁾, на цвинтарі, в садку, й врешті на залізничному торі — місці усамітнених прогульок.

Брошури революційного змісту, ліві московські й петербурзькі часописи, київські українські видання й всяка інша заборонена література легко переходила з рук у руки. За ученицьким мундурком можна було сховати не одну нелегальну брошуру чи газету.

Найбільшим революціонером був гімназист сьомої класи Іван Заруба, син багатого селянина з Грубешівщини. Високий, стрункий і красномовний, здалека робив він на „маріїнок“ непереможне вражіння; зблизка це вражіння ослаблювала близна на нижній губі — памятка бійки з дитячих років; під цією близною лінія уст трохи заламалася й надавала усмішці виразу зідливості й призириства. Але чого дівчата не знехтують задля високого росту й мужности! Ні близна, ні зідлива усмішка не перешкоджували „маріїнкам“ захоплюватися Зарубою та шукати з ним знайомства.

Але тільки одній з них щастило — Ніні Туземській, доні заслуженого сільського протоєрея, учениці шостої класи „Марійської школи“: тільки з нею Заруба зустрічався й листувався, лише

¹⁾ Шкільні лавки.

²⁾ Гора (верхня й нижня), на якій колись стояла палата короля Данила.

вона, на загальну думку шкільної молоді, була його „симпатією“. І їй заздріли, їй дошкулювали Зарубою, її навіть ненавиділи за успіх.

Одна лише її шкільна товаришка Оля Хабзюківна, що жила в Холмі при батьках, не заздріла їй; навпаки — помагала їй: її листи передавала йому, а його їй і знаходила якесь особливе задоволення в тому, що Ніна з Зарубою „кохаються“.

В дуже важних „революційних“ справах Заруба шукав особистого побачення з Ніною. В свята та неділі заходив до домової марійської церкви. Мав він тоді особливо поважний вигляд: ішов непомірно довгими кроками, горлянка роздувалася, темне волосся куйовдилося, брови сипилися.

Ледве котра з „маріїнок“ спостереже його в церкві, як по рядах бордових суконок іде тиха пошта:

— Заруба... передайте Ніні — Заруба... передайте — Заруба...

Одержавши цю пошту до вуха, Ніна, бувало, не ворухала ні одним мязом. Навпаки, її гарне матове личко, прикрашене прямим тонким носиком і двома стрічками коралів-уст, набірало ще більшої поваги. Але всередині робилося щось інше — горіла від очікування моменту, коли можна буде вийти з церкви й довідатися про революційні новинки.

Хоч як пильно дивилися „клясові дами“ за своїми вихованками, Заруба завжди потрапив перешепнутися з Ніною, або передати їй в маленьку теплу ручку якусь записку.

Одної суботи Заруба передав Ніні небувало коротку записку: „Обовязково завтра. Оля“.

Ніна знала, що запрошує її не Оля, але Заруба. Але чому так таємниче? Чому „обовязково“? Напевне, важні новини. Після всенічної шепнула Олі:

— Забери мене завтра до себе. Скажи клясовій дамі, що твоєї мами іменини, чи видумай щось інше.

Олі вдалося випросити для Ніни відпустку з інтернату. Пішли разом. Була неділя. На вулицях Холма відчувався зміцнений рух. Ніна трохи хвилювалася. В домі Хабазюків уже чекав на неї Заруба. Оля залишила їх самих.

— Цікаві відомості, — шепнув Заруба. — Революція набирає сили. Незабаром у Холмі відбудеться маніфестація. Передайте це „під секретом“ своїм ближчим товаришкам. Тільки обережно. Взагалі радив би підогріти в панночках революційний дух...

Ніна горіла від цікавості.

— А хто саме влаштує маніфестацію?

— Покищо — секрет...

Ніна надула усточки, хоча добре знала, що такий страшний „революціонер“, як Заруба, рішень своїх не міняє.

— То бодай скажіть, від кого ви це знаєте? Може від Сивошапки?

— В кожному разі не від нього. Сивошапка-мазепинець¹⁾. З ним треба бути обережним...

— Хіба мазепинці за царя?

¹⁾ Мазепинцями називали всіх свідомих українців.

— Ні. Але вони хочуть відірватися, створити з України окрему державу.

— Ну, і хай! Як воля — то воля, для всіх.

Заруба змірив Ніну грізним поглядом.

— Як то? Згодитися на поділ Росії? Бачу, слабо ви орієнтуєтесь в політичних питаннях. Зрештою, — додав, щоб заспокоїти її, — ми про це ще побалакаємо. А тепер до побачення. Я спішу. Маю зустрінутися з одним політиком...

І пішов до дверей довгими, журавлиними кроками.

Ніна загнівалася на Зарубу за його різкість та за легковаження її. Проте вернулася до інтернату в піднесеному настрої. „Під великим секретом“ сказала про упряновану маніфестацію найближчій приятельці. І ввечорі всі старші кляси шепталися про страшні події, що мають статися в Холмі. Про лекції забули. Фантазія малювала їм бомби, вибухи, стрілянину, кров, розірвані тіла...

А вночі — прийшли кошмарні сни.

— — —

Теплий, ясний передвечір огорнув Горку ніжним серпанком. Вихованець духовної семінарії Сивошапка нахилився до учня вчительської семінарії Захарчука й шепнув йому так тихо, що ледве чув свій голос:

— Революціонери¹⁾ підготовляють демонстрацію.

Кремезний Захарчук порушився на лавці, а його великі чорні очі метнули іскри:

¹⁾ Революціонерами називали й непартійних, взагалі всіх противників царизму.

— Так осмілили?

— Та нехай! Нехай розвалюють Росію. Якщо вибухне революція, Україна відділиться.

Сивошапка озирнувся. Переконавшись, що довкола нікого нема, шептав далі:

— Ми мусимо взяти участь у цій демонстрації.

— З москалями? — грізно струхнув волоссям Захарчук. — Ні за що на світі! Всі ці революціонери — наші вороги, всі вони москалі.

— Та не гарячкуйся, вислухай! Участь у демонстрації ми мусимо взяти, бо, по-перше, треба й нам задемонструвати свою нехіть до царизму, а, по-друге, ми гукнемо: „Хай живе Україна“.

— Оце так діло! — підхопив Захарчук. — Крикнемо. Та ще як крикнемо. Ми, українці, маємо голоси добрі. Але хто почне?

— Почну я. Підйму шапку вгору й тоді ви всі гримнете за мною. Скажи про це всім членам нашого „братства“ та прихильникам. А тепер кажи, що нового?

Захарчук глянув у той і другий бік, вийняв зіпід блузи київську „Радугу“ й швидко передав її Сивошапці.

— Всі мої хлопці вже перечитали. Маю ще кількох кандидатів.

— Тільки будь обережний. За нами напевно стежать. Можлива й провокація.

Здорове, надихане сільським повітрям Захарчукове обличчя розплилося в зухвалу усмішку:

— Провокація? А ось! — підвів стиснутого кулака.

— На кулак ще не час, — зморщив чоло Сивошапка, — памятай, що треба довідуватись, що

роблять революціонери, і, на всякий випадок, треба всіх їх знати. Придивляйся, хто буде найбільше рухатись підчас демонстрації. Але хтось іде сюди...

Товариші підвелися й пішли доріжкою вколо Горки.

II.

Минуло два тижні. Заруба одержав повідомлення з революційного гуртка, що в неділю буде демонстрація за свободу. Похід сформується на Поштовій вулиці, підійде до Марійської школи, забере учениць, зотім вийде на Люблинську вулицю, дійде до садка, зверне вбік і піде на двірець. У демонстрації візьмуть участь усі робітники.

— Ви, — казав йому звязковий, росіянин Бойков, кравецький челядник, — маєте змобілізувати й вивести на вулицю всіх учнів. Усі мусять демонструвати, бо свобода для всіх.

В Заруби закружилася голова. Він має виконати таке відповідальне завдання! В першій черзі згадав за Ніну й відчув себе героєм. Він скаже їй: так і так...

Післав Ніні записку, що в неділю буде демонстрація й що вона повинна бути готова. Записку, як звичайно занесла Оля. Особисто побачитися з Ніною не було ніякої змоги.

В неділю вранці ніщо ще не віщувало, що наближалася небувала подія. Спостережливе око могло лише зауважити якусь шемрянину серед робітників. Але на це ніхто не звертав уваги.

І несподівано біля дванадцятої години на Поштовій вулиці зібрався гурток робітничої молоді різних національностей. Миттю з'явилися гімнази-

сти, вихованці технічної школи, деякі семинаристи й люди невідомих професій. Підняли червоний прапор. З домів повибігали жида. Затрималася жменька селян. Набралося кількадесятків людей. Залунав спів. Юрба рушила в напрямі „марійської школи“. Співали:

„Братсво, любовь і свобода —

„Вот наш девіз баевой!...“

Біля самої школи залунало: „Да здраствуєт свобода!“

Маріїнки висипали до вікон. Сторож кинувся зачинити браму. Та було вже запізно. Ніна перед ним збігла на партер, вийняла ключ із замка фронтних дверей і непомітно кинула його на квітник. Гурток гімназистів і інших учнів на чолі з Зарубою вдерся до шкільного будинку.

— Виходіть! Усі виходіть! — загуло в коридорах.

Ні начальниця школи, ні сторожі, ні клясові дами несили були стримати дівчат. Вони без тями бігли з усіх сторін і втопали в юрбі. Стражники¹⁾ прибули запізно. Юрба вже рушила вулицею й все збільшувалася. Всіх, кого зустрічали по дорозі, змушували приставати до гурту.

Скористав із цього заклику робітників Сивошапка й пристав до демонстрантів разом із цілим своїм гуртком-„братством“.

Заруба ревів із усіх сил:

„Братсво, любовь і свобода!“

Коли демонстранти верталися Люблинською вулицею, величезна юрба, що збіглася з усіх ву-

¹⁾ В Конгресівці поліція мала назву „земская страж“, стражники.

лиць дивитися на них, гримнула: „Да здоровуєт свобода!“ Тоді Сивошапка з товаришами гукнув по українськи:

„Хай живе Україна!“.

Бомба не зробила б такого вражіння, як цей вигук. Заметушилася поліція. Люди перелякалися. Гурток Сивошапки зручно розсипався й змішався з рештою юрби. Коли демонстранти вийшли на Берестейську вулицю, що вела на двірець, усі ті, що згадали про вязницю та інші неприємності, відставали й втікали. Врешті залишився невеликий гурт тільки самих робітників.

„Маріїнки“ під доглядом клясових дам і сторожів, у супроводі цікавих учнів ріжних шкіл, ніяково верталися до свого інтернату.

Ввечорі нікому не йшла в голову наука. Ввесь Холм жив під вражінням небувалої події. Заруба й Сивошапка стушувалися. Проте тої самої ночі поліція арештувала Сивошапку, а другого дня семінарська влада виключила його з числа учнів. Після трьох днів арешту Сивошапку випустили й порадили йому негайно тікати з Холма до батьків на Волинь. Чекав арешту та звільнення з гімназії і Заруба. Але його не чіпали. Все ж він був неспокойний. До марійської церкви перестав заглядати. Листування й зустрічі з Ніною припинив.

Ніна за це назвала його боягузом і не дозволяла нікому навіть згадувати їй за нього. Зате тепер частіше зустрічався з нею семінарист „фільософ“ Платон Наставний, рудий, з великою, немов гранястою головою. Ніна зустрічалася з ним на злість Зарубі.

Заруба помстився їй за це по-своєму: пустив чутку, що Ніну в поході вів кривоногий швець, її

симпатія. І хто хотів її подратувати, то обов'язково згадував про симпатію — кривоногого шевця.

Одного разу, розмовляючи з „філософом“ Наставним, Ніна буцім-то так собі спиталася його:

— Чому це Сивошапку арештували й вигнали з „вовчим білетом“¹⁾, а головного організатора учнів — Зарубу й не зачепили? Для мене це дивне. Що про це кажуть у місті? Та ж це навіть підозріле...

Семинарист засміявся:

— Ви думаєте, що він провокатор? Так, тепер провокатори в моді. Але я особисто цьому не вірю. А щодо Сивошапки, то він допустився проти-державного вигуку — за відірвання частини землі.

— А Заруба кричав тільки за свободу, але в „єдиній і невіддільній Росії“. Це велика різниця!

Ніна задумалася.

Тепер лише зрозуміла вона, яка величезна різниця між російськими революціонерами й українцями-мазепинцями.

Перші хвили революції вляглися, і поверхня життя затяглася сонною буденщиною: знову пішли лекції, виїзди до батьків, знову приїзд до Холма й врешті іспити.

Все те саме.

Царський режим з кожним днем загострювався.

Революційний елемент зійшов у глибоке підпілля.

¹⁾ Без права вступу до інших шкіл.

РІЖНІ ШЛЯХИ

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Минуло три роки.

Неділя.

Село Підберезці огорнулося млосним спокоєм літнього святочного дня. На вулиці — казка: як живі квіти, метушиться дитяча дрібнота. На приспах відвічна українську турбота: розмови старших про майбутній урожай, про родинні смутки й радощі. В садках і на загуменках — пісня молодого життя.

До високої деревляної школи, з великими, як більма, вікнами, підходить учитель із сусіднього села, Захарчук. Іде медвежою, розколисаною ходою. Малюй: полосаті штани, під чесучовою курткою вишита сорочка з кольоровою биндочкою, на голові капелюх власної роботи з молодії житньої соломи. За ним широко ступає студент Заруба в білому кітілі¹⁾, з грубезною, як столова нога, студенською палицею.

Захарчук відчиняє фіртку й, глянувши на вікно, басить:

— Все каже, що Діоген у своїй бочці.

Йдуть дбайливо вичищеною доріжкою. Обабіч здивовано дивляться на них кущі агресту, порічок, ямину та мінлива зелень ріжної городини.

Заруба роздуває горлянку й зневажливо бурмоче:

— Міщанське щастя.

— Нічого ти не розумієш, — виривається з широких Захарчукових грудей. — Олесюк не аби-

¹⁾ Білий, літній мундур; носили військові, урядовці, студенти.

яка натура. Якби його посадити на студенську лавку, замість тебе, то Холмщина колись попишлася б своїм сином. Та, на лихо, до спідниці прилип.

— Має кого?

— Має і не має. Та, здається, і не буде мати. До попівни, бач, залицяється. Але, як сказав Заратустра, не для пса ковбаса, Туземський радше похоронить Ніну, ніж віддасть за сільського вчителя.

Заруба задоволено посміхнувся.

Ганок загорнувся в дикий виноград. Крізь відчинене вікно долітають приглушені звуки скрипки. Захарчук розгортає кущі, заглядає, прислуховується.

— Деклямує жебрацькі пісні під ліру „з губи“. І бігме, півголий.

Раптом з дороги долітає м'який гуркіт колес. Захарчук з Зарубою повертають голови. Міський візник. У фаєтоні офіцер в блискучій уніформі. Повибігали діти, щоб подивитися на небачене видовище. Візник посмарував коні батогом і завернув у сторону священничого дому.

Зарубина близна призириливо розтягнулася:

— Царський блазень! Мальований осел!

— Хе-хе-хе! — сміється Захарчук. — Ви обидва зідхаєте, а той женихається. Треба сказати Олесюкові. Гей Діогене! та відчини ж бо свою бочку.

В вікні з'являється півголий Олесюк, мов козак із образу Ріпина, і лине звучний тенор:

— Зараз. Лише трохи вдягнуся.

Скрипнули нарешті величезні шкільні двері й на ганок вийшов Олесюк, уже в сорочці.

— Студент Заруба, як звичайно, революціонер, — представляє Зарубу Захарчук.

— Лише не папляй.

— Боїшся? Все одно в вязниці сидітимеш.

Входять до величезної кімнати, що світиться пустою.

— А їсти маєш що? — питається Захарчук господаря.

— Білий хліб та солені огірки.

— Того лише нам і треба.

Заруба урочисто поставив на стіл пляшку монопольки¹⁾, а Захарчук поклав колесо ковбаси з часником. Олесюк приніс із комори буханець хліба й тарілку огірків. Захарчук мовчки взяв шкляночку з під муштарди, відмірив пальцем половину, налив, випив, скривився й передав шкляночку Зарубі. Той зробив те саме й підсунув Олесякові.

— Дякую. Не пю. Огідно. Ледве зустрінемось, зараз горілка.

Зарубині уста насмішкувато скривилися.

— Так, — відзивається Захарчук, — маєш рацію. Вчителі пють і втопають у багні. Цілковита правда. Але що ж більше вони мають робити? Рукі звязані, уста заклепані. Ех! Зрештою, не ми одні — ціла Росія запивається горілкою. Чи не правда, революціонере?

Заруба, що мав повен рот ковбаси й огірка, спромігся лише на глухе:

— Мг!...

Врешті проковтнув ковбасу й додав:

— Запивається, поки не розірве пута.

¹⁾ Горілка державного монополю.

— Ну, то пий, — підганяє його Захарчук, — і рви пута та вали Росію, щоб Україна могла післати її під сто чортів і зажити вільним життям. Пий, бо в вязниці не дадуть.

Заруба змірив Захарчука ворожим поглядом і знову заткнув собі рот огірком.

— — —

Почувся стук, відчинилися трошечки двері й пролунало:

— Можна до вас?

На Олесюка мов хто жаром кинув. Різко підвівся зо скринки, (третього стільця йому бракувало).

— Зараз. Прошу.

І вибіг до другої кімнати.

Ввійшла Ніна Туземська, а за нею бувший семинарист, рудоволосий „філософ“ Платон Наставний. Ніна без церемонії сіла на скринці, енергійним рухом відвела з чола волосся й голосно застіялася:

— Заливаєте горенько?

— І нещасне кохання нашого господаря, — додав сміючися Захарчук.

Ніна буцім-то не зрозуміла натяку.

— І вам не соромно?

— А що робили б ви на нашому місці? Чи ми, на яких із призирством дивляться ереї, вигнані із шкіл офіцеришки й всяка урядова дрібнота, можемо не топити своєї свідомости в оцій отруті? А до того ще — ми бездушне знаряддя в чужих руках...

— Справді, ви бездушне знаряддя! — захікав Заруба.

— Ми, — продовжував Захарчук, — вчимо не тою мовою, якою треба, і не того, чого треба. Навчив я дітей співати кілька українських пісень, то раз-ураз викликають до начальника шкільної дирекції в Люблині. Сепаратист та й годі.

— Абож ні? — скривився Заруба самою близною.

— Мені теж іноді все так остогидне, — несподівано змінила тон Ніна, — що готова тікати в світ-за-очі!

— Або хочеться вам плакати в подушку, — вибухнув сміхом Заруба. — Ви всі тут плаксиві. І це в той час, коли Росія напружує сили, щоб висадити в повітря огидний царський режим. Якби ви всі, замість скиглити, влилися в наші революційні ряди, ми б хутко мали нове життя, вільне!

— Помалу, помалу! — пробурмотів Наставний. — Щоб не покололи собі рук. Не вам поважити Росію з її тристалітнім залізним устроєм.

Заруба повернувся до Наставного й кинув йому:

— Кертиць ніколи не тягне до сонця.

— Що з вами? — вмішалася Ніна. — Ви сьогодні кусливі, як оси.

Ввійшов Олесюк уже одягнений, навіть причепурений. Коли побачив Ніну в новенькій ясній сукні з оченятами-зірками на розрумяненому личку, трохи почервонів.

— Знаєте, Семене Павловичу, — звернулася до нього Ніна, — в мене сьогодні такий настрій, що я готова навіть напитися до нестями. Давайте випемо з вами!

— Дякую, я не пю.

Пильно глянула на нього з-під темної сітки вій.

— Ну, то ви, філософе Платоне, і ви, панове революціонери. Пийте, смійтеся, жийте! Бо, далєбі, засну з нудьги.

Молодь оживилася. Шкляночка пішла вколо. Настрій змінився. Ніна підвелася й забалакала:

— В Росії іде революція. Всі ждуть чогось нового, кращого. А на Холмщині все спить. Чи не час і нам щось робити? Може хто з панів забере голос у цій справі?

Рудий семинарист здригнувся всім тулубом.

— Ге-ге-ге! Чи не досить уже цих мітінгів? Я запропонував би кращу річ. Ви знаєте, панно Ніно, що ми всі закохані в вас. Коли б ви сказали, хто з нас найщасливіший, то це можна б було послухати з більшою приємністю.

— А я гадаю, — засміявся басом Захарчук, — що признання панни Ніни було б для вас не дуже приємне. Ось тут дзеркальце, гляньте на себе.

Наставний образився. Всі засміялися. Щоб затерти прикре вражіння, Захарчук пустив у хід повного свого баса й почав наливати до шкляночки рештки „монопольки“.

Студент Заруба п'яним рухом поправив китіль, роздув горлянку, метнув головою — закинув назад пасмо волосся, що спадало йому на чоло, і скрививши губу з близною, забалакав:

— Цілковито погоджуюся з панною Ніною, що маємо чудову нагоду й відповідній настрій до обміркування великих подій, які наближаються в швидкому темпі. Але кожне необережне слово може завести на Сибір, якщо вийде поза стіни цього дому...

— Слушно, — оживилася Ніна, — тому пропоную підняти два пальці вгору й дати приречення заховати все сказане тут у таємниці. А хто б нас зрадив, того я застрілила б власною рукою.

І підвела вгору маленького випещеного кулачка.

— Обіцяйте! — вигукнув Захарчук, — і цілуйте... панну Ніну в руку.

Загриміли стілці, перекинулася скринка й всі посунули до Ніни.

— Е-е! — гукнув Захарчук, — філософ Платон підходить уже другий раз. Дайте і мені поцілувати ще разочок.

— Прошу заспокоїтись! — підвела Ніна руку. — Я головую. Слово належить панові Зарубі.

Заруба скривив губу з близною, кашлянув і почав:

— Що царський режим догниває, бачать усі. Ясно, що цей трухляк буде хапатися всіх засобів, щоб утриматися на поверхні життя. А чим довше він буде існувати, тим гірше. Єдиний вихід — допомогти йому вмерти, себ-то революція. Революція змінить державний устрій, дасть політичні свободи, зрівняє громадян, усуне визиск працюючих і віддасть усю владу в руки народу. На великих просторах Росії всі заживуть вільним, щасливим життям.

— А що буде з Україною? — раптом підвівся Захарчук, аж скринька з-під нього бебехнулася на підлогу, і ревів підземним басом: — Що ви зробите з нашою Україною?

— Малороси, білоруси й великороси будуть рівними й вільними громадянами вільної республіки.

— А окрема наша культура, мова, цілий устрій нашого життя?

— Яка там культура! — призириливо скривив уста Заруба, — яка там мова!

Захарчук кипів і все ближче підходив до Заруби.

— І це говорите ви, революціонер, селянський син? Це ганьба! Навіть більше — зрада! Україна буде вільна й самостійна. Розумієте? Затямте це собі!

— Ге-ге-ге! — зареготав Наставний, аж виблискувало на його непомірно великій голові руде волосся. — Гі-гі-гі! Вже ділять шкіру медведя, який ще собі на здоровлячко гуляє десь у лісі. Ні, панове! Вже сьогодні ви не можете прийти до порозуміння, а що було б, коли б і справді впала влада? Тоді ви перерізали б один одного і прийшов би третій, отой що видумав революцію, і панував би над вами. Революція це зрада й згуба. А тому проголошую: підтримати династію й сучасний устрій!

Всі засміялися, а Заруба ще додав:

— Карієру маєте забезпечену.

— Не сваріться, панове! — підвелася Ніна. — Справді, ще не час ділити шкіру живого медведя. Це питання вирішать установчі збори республіки, в яких візьмуть участь усі народи Росії. А до того часу ми повинні робити одно: валити самодержавний устрій і прискіпити революцію.

Тепер підвівся Олесюк, що ввесь час мовчав:

— Все це широкі й далекі пляни, а властиво мрії. Але що тепер робити на нашій нещасній Холмщині? Хіба не бачите, як після проголошення

свободи віри¹⁾ наші селяни денаціоналізуються, як тратимо ми село за селом, як тратимо сотні тисяч душ? Коли ще там станеться революція, а холмщани вже сьогодні потребують рятунку. Що ви їм порадите робити?

— Порадимо робити революцію! — гукнув Заруба. — А щодо Холмщини, то це в порівнанні з великою Росією — маловартісний кусник.

Знявся загальний гомін. Стримувані пристрасті вибухнули, як згнічені гази. Посипалися ще гостріші, ще більш отруені слова.

— Панове! як не перестанете сваритися, — крикнула Ніна, — то далєбі зараз піду.

Найстрашніші погрози не зробили б того, що зробили ці два слова „зараз піду“. Втихомирились. Ніна сумно похитала головою.

— Зійшлися ми тут якщо не приятелями, то бодай добрими знайомими, а розійдемося, здається, ворогами...

— Так, — сказав Захарчук, — між вірними силами українського народу й такими „руськими“, як ці панове, не може бути приятні...

Враз у коридорі почулися тверді кроки й брязкіт шаблі. Двері відчинилися й на порозі з'явилися — студент Коля, Ніни брат, а за ним — офіцер Москвин.

Молоді мітінговці мали вигляд школярів, застуканих на псуванні шкільних лавок. Щоб відвести увагу Москвина, Ніна весело засміялася:

¹⁾ Свобода віри була проголошена в 1905 р.; українці втратили біля 200 тисяч душ, що перейшли на латинство й спольщилися,

— Горе з цими мужчинами! Як трошки випють, то зараз сваряться.

Москвин глянув на самотню порожню пляшку.

— На стількох одна? Панове! таж це по столовій ложці. Хе-хе-хе!

Хмара минула.

І все-ж у кожного стукало в голові:

— А чи не підслухав?

II.

Олесюк стояв біля відчиненого вікна й дивився вслід Ніні та молодим людям, що її оточували. Стежив за кожним її рухом, повівом її сукні, блискотом волосся, і в той саме час говорив до Захарчука:

— То, друже була не забавка! Отут перед хвилиною ми пережили поважний історичний момент. З цієї кімнати проклалося нарешті кілька виразних шляхів у житті Холмщини. Тут започаткувалася боротьба за життя й смерть. Наставний, Заруба, ти й я — оце різні напрямки, що мусять зударитися. — Залишається Ніна. Зрештою, вона одної природи з Зарубою й тому...

Не докінчив. Якраз побачив крізь вікно, що Заруба відтер від Ніни Москвина й зайняв його місце. Вона приняла його руку й прискіпила кроки. Москвин, Наставний і Коля залишилися далеко позаду. Заруба нахиляється до Ніни й щось їй говорить...

Олесюк відводить очі й розглядає в городку квіти так уважно, якби це було йому страшенно потрібне.

Після хвилини мовчанки починає Захарчук:

— Заруба червоний общерос, як усі наші холмські революціонери. Якщо станеться революція, вони помагатимуть „усмірять“ Україну, бо вони „руські“, бо вони вже для українського народу чужі. Наставний піде далеко й стане краєкутним каменем чорної сотні на Холмщині. Ніна... Ніна вихована в „руському дусі“ й теж далека для нас. А винен у цьому ти. Міг зробити з неї добру українку. Сама лізе тобі в руки. Після цього ти масляк!..

Олесюк не чує. Він стежить за веселою компанією, що підходить до священичого дому.

Москвин кидає на Зарубу перунові погляди. Перед годиною він просив у Туземського Ніниної руки. Хоча протоерей нічого йому не пообіцяв, кажучи, що це справа самої Ніни, але не відмовив. Москвинові здається, що Ніна вже „його“. Отже, як сміє цей студент Заруба з розбитою губою та мужицькою палицею тертися біля Ніни?!

А Заруба в той час, нахилившись до Ніни, шепче їй:

— Невже ви забули Холм, наші мрії про свободу, нашу маніфестацію? Невже не тягне вас до боротьби за волю й краще життя людства?

Ніна звільнила руку й пішла окремо. Підскочив Москвин і подав їй свою руку. Прийняла й пішла вперед.

— Гарна була б пара! — думав протоерей Туземський, дивлячись на них із вікна.

І щось болюче стиснуло його під серцем. Багато дав він шлюбів у в своєму житті, але почуття батьків, що віддають свою дочку чужому мужчині, йому було незнане. Він навіть ніколи не думав про те, що саме повинні відчувати батьки в

таких хвилинах. Позбутися дитини, втратити на неї права?

Весела компанія ввійшла на ганок священничого дому й щезла в коридорі.

— Вища кляса! Аристократія! — бубонів Захарчук, підійшовши до вікна. — Нас і не запросили... Йду додому. А ти, друже, тікай звідси, бо пропадеш.

— Пройдусь і я з тобою.

Вийшли на вулицю.

Село змінилося. Сонце, що ховалося за лісом, запалило вершки дерев, хрест на церкві, комини хаток, „журавлі“.

„Рай-рай-рай“! — долітав із долини жаб'ячий концерт.

Село гомоніло, квапилося закінчити денні турботи. Знялася до неба пісня й розбилася об землю.

На вулицю вибіг маленький хлопчик. Олесюк схопив його й високо підвів угору. Погойдав, поцілував і обережно спустив на землю. Хлопчик потупцював до хати рахітичними ніжками, вигукуючи:

— Мамо! вчитель ідуть.

Ця сценка зворушила Захарчука.

— Змів я свою думку, — звернувся до Олесюка. — Сватай Ніну. Ти створений для родинного життя.

— А ти, сільський учителю, відважився б сватати дочку такого протоєрея, як Туземський?

— А чому ні? А якби не згодився, то забрав би дочку до себе та й годі. Сам би прибіг та благословив, щоб уникнути скандалу. Врешті Ніна сама дала б собі з ним раду.

— Залиши говорити дурниці. Є поважні перешкоди. Ми для них чужі. Вони з нами пють горілку, сидять на скринках, слухають нашу балаканину, але не запросили нас послухати Бетовена.

— Ааа! То ти боїшся Ніни? В такому разі кидай село й іди вчитись. А не хочеш вчитися, приставай до нас, будемо закладати підвалини під власну державу. Заруби таки розвалить Росію.

— Щоб робити якесь діло, треба в нього вірити, а я не вірю в державні можливості нашого народу.

— Нічого з тебе не буде! — вигукнув з пересердя Захарчук. — Малорос ти нікчемний!

Захарчук кинув Олесюка посеред дороги й пішов. Залишився Олесюк у сутінках завмерлого поля самотний, пригнічений, розгублений. У грудях нило, болюче, дошкульно.

— Хай собі мріють, хай собі воюють. Буду робити свою чорну культурницьку роботу. Видно, що така моя доля.

З лугів долітало:

— Рай-рай-рай!

Коли Олесюк вертався в село, було вже темно. З широко відчинених вікон священичого дому вивалася хвиля безжурного сміху. І враз промовило піяніно. Промовило голосом молодії розбурханої стихії, гарячої, бунтівничої.

Олесюк знав, що грала Ніна. Не раз він слухав її гру. Але вперше відчув силу її протесту проти дійсності. Останній акорд і оплески.

Попрямував до школи. Не запалив лампи. Ходив по кімнаті й прислухувався музиці, що вдиралася крізь відчинене вікно. Самотність, здава-

лося відсунула стіни кудись у безкрай і перетворила кімнату в пустелю.

— Я стаю просто смішний. Який сенс оцього маячення? Туземський не такий, щоб не підраховував майбутніх заробітків Ніниних женихів та щаблів їх кар'єри. Доволі цього!

Запалив лампу, взяв з етажерки книжку й сів читати.

— Доволі, доволі! Нарід жде праці.

Ніна скористалася з моменту, коли Москвин занявся розмовою з протоєреєм Туземським, і тихенько вийшла з кімнати в коридор, а звідси на ганок. За нею зараз же вийшов і Заруба.

В селі блимало вже менше вогників. Над хатами линули тихі сні. Пахло резедою. Ніч у темній оксамитній сукні, прикрашеній діамантами-зірками, урочисто йшла над землею. Млосна тиша вабила до себе й мучила. Мучила тих, що нишком сиділи чи стояли парами біля хати і плотів.

Заруба без церемонії взяв Ніну під руку.

— Ходім у садок. Маю вам дещо сказати.

Вів її доріжкою в самий куток садка, під тихе шатро задуманих конарів, що густо сплелися.

— Починаю просто, — шепнув, — ми інші люди й наша мова інша. Панно Ніно! я вас кохав ще тоді, коли бігав до вас на всенічні до марійської церкви, і кохав усе глибше, все сильніше. Кохаю вас тепер не тільки тому, що ви гарна дівчина, але й тому, що ви в самій своїй природі бунтарка, революціонерка. Знаю, кохаються в вас Москвин, Наставний і Олесюк. Для мене очевидне, що ні з одним із них ви не могли б бути щасливою. Життя російських офіцерів — багно п'янства,

ропусти й порожнечі; нудоту життя нашого сільського, а навіть і міського духовенства ви знаєте добре, бо самі тут ледве це зносите; ще гірше життя безправних і обездолених сільських учителів, що в їхніх родинах панує вічний голод і сум. Ви з вашою вдачею не витримали б ні в одному з цих гнізд: вони були б для вас пеклом...

Заруба все сильніше притискав до себе Нінину руку, все гарячіші нотки видобував із свого голосу:

— Ви створені для іншого життя: для широкого лету, для боротьби, великих чинів, бурхливого моря небезпеки. Революція таки вибухне. Ми з вами можемо відограти неабияку роль. Знаєте, як це буває в хвилинах великих революцій? Сьогодні ми малі люди, а завтра революційна хвиля може винести нас на шпиль, до найвищої влади. А там — сила, слава, повага, зносини з широким світом, подорожі в чужі країни...

В Заруби перехоплювало віддих від власних перспектив.

— Знаю, — брав усе вищі ноти, — що ви задивляєтесь на життя таксамо ідеально, як і я. Тому й кажу просто: Ніночко! віддайте мені ваше серце, і ми з вами перевернемо Росію і здобудемо в житті правдиве щастя.

Ніна під впливом його слів, його внутрішньої сили, на диво для самої себе, почала тратити волю й здібність відпорности. Відчувала, що цей сильний мужчина може в цій хвилині зробити з нею все, що захоче. А Заруба все сильніше притискав до себе її тремтючу руку. Його гаряче обличчя все ближче до її обличчя. Ще хвилина, ще один

гарячий подих, і вона піддається його силі, його волі.

І враз — в її вуха вдаряють звуки Олесюкової скрипки — ніжні, глибокі, молитовні.

Звільнила свою руку, відсунулась, набрала в груди запашного повітря.

Хвилина мовчанки й з її уст він чує:

— Так, ви мені близькі своїми ідеями, цілями життя, а може й вдачею. Але я вас не кохаю вже. Проте хотіла б, щоб ми залишилися назавжди добрими приятелями. А може колись і дещо зміниться...

— Ніно! — почувся з вікна голос протоєрея Туземського.

Коли входила з Зарубою на ганок, її вуха знову поцілювали звуки скрипки, і в душі стало легше, певніше.

Москвин вибіг Ніні назустріч, довів до сальону, посадив на канапі й, сівши біля неї, шепнув:

— Панно Ніно! ви повинні були доміркуватися, що привело мене до вас. Отець протоєрей нічого не буде мати проти, якщо ви захочете ошастливити вашого покірного слугу. Все віддам вам, усе зроблю для вас, створю вам рай на землі...

Ніна не дала йому докінчити:

— На жаль, вирішила залишитися старою панною. Я людина лиха й не хочу нікого робити нещасливим.

Олесюкова самопевність скапітулювала: Книжка сама випала з рук, а скрипка не могла заглушити того, що бурлило в душі.

Знав, що не всидить на місці, що не засне, бо вся душа лине туди, де вирішується питання: прийме Ніна Москвинові освідчини чи ні? Пройшовся кілька разів по кімнаті прискореними кроками, врешті згасив лампу, схопив капелюх і вийшов.

Село вже спить. Іде без мети, щоб тільки йти, щоб втікти від себе, від самотності, від цієї страшної ночі. І не зауважив, як знову опинився біля священичого дому.

Тиша. Вдивляється в темряву. Біля фіртки жіноча постать.

— Семене Павловичу, це ви? Чому не спите?

— В таку ніч? — відповів двозначно й підійшов до фіртки.

Його рука лежить на фіртці поблизу її руки. Від неї передається йому тепло й ще щось — нове, досі незнане.

Її голос тремтить. Їй хочеться сказати йому, що саме вона відповіла Зарубі, як відсунула Москвина, — і не може. Олесюк теж відчуває, що повинен сказати їй все, і що це „все“ повинно вирішити його життя...

І знову батькове:

— Ніно!

Стиснула його руку якимось особливо міцно й побігла. Прислухувався до шуршання її сукні, стиснув уста й вийшов на дорогу. Незадоволений з себе.

— Все якимось подурному. Неначе хлопчик...

Туземський чекав на ганку.

— Ти добре подумала?

— Так. Офіцер мені не пара, — відповіла рішуче.

— А я думав...

Москвин відіхав. Місяць гойдався між хмарами й ніжно сріблив землю. Коли бричка оніміла десь у далечині, Наставний голосно зідхнув:

— Хвалити Бога! Одним конкурентом менше. Всі засміялися.

По хвилині відійшов і Заруба.

— Ось і зовсім нема конкурентів! — не вгавав Наставний. — Може врешті й заспівають мені „Ісаїє, лікуй“. Панно Ніно! копніть ви всіх тих військових і „шпаків“¹⁾ своєю чудовою ніжкою, підтримайте духовний стан і традиції. Подайте мені свою десницю. А Отець наш небесний і земний благословлять нас. Благословіть, отче протоєрєє, нас, дітей своїх, на путь многотрудную!

— Ха-ха-ха! — засміявся Туземський. — Я й не думав, що ви такий жартівник.

— Я серіозно, отче протоєрєє!

— Краще йдіть і добре виспіться, — засміялася Ніна.

— Вскую мя отринула еси!²⁾ — зідхнув Наставний і почав пращатися.

Проходячи біля школи, що видивилася на нього своїми величезними чорними вікнами, немов якась почвара, Наставний подумав:

— Спить йолоп! Може й в його дурній голові сняться Нініні сарнячі ніжки та зоряні очі.

Олесюк, лежачи в одязі на своєму старенькому залізному ліжку, думав без слів, без звязку. Тепло Нініних пальців не сходило з його руки.

Коли затуркотів фаєтон, підвівся на лікті.

1) Цивілі, не військові.

2) Дарма відіпхнула, відкинула мене.

— Москвин відіхав. Може вже заручилися. Може вона вже „його“.

Вдовець протоерей довго молився, просячи Бога допомогти йому в наладнанні життя доні.

Коля чув батькову молитву, і вона дратувала його.

— Хіба вони нормальні люди? Замість жити — ниють, замість спати — мріють. Ех, якби я мав гроші, показав би їм, як треба проводити ночі.

Повернувся на другий бік і захропів.

Туземський тихо вийшов із своєї кімнати, почимчикував до дверей, за якими хропів Коля, і перехрестив їх. Потім те саме зробив і біля дверей Ніниної кімнати.

— Бідна моя сирітко! тримайся міцно на своїй небезпечній життєвій стежці.

Ніна не спала й все чула.

— Був би щасливий, — думала, — якби я виїшла заміж. Тим лише й живе. І не бачить, і не розуміє, що діється в світі...

В уяві станула постать Заруби в білому кітілі: чорні очі, довге волосся, грубезна палиця, залізні мязи, вогнені слова... По хвилині енергійне Зарубине обличчя розплилося й з імли виступило сумне обличчя Олесюка. Всміхнулася до нього крізь сон...

Світало.

III.

Олесюк прокинувся від сну з болем голови. Широко відчинив вікно. Свіже літнє повітря залило його й підбадьорило.

Стук у двері. Накинув на себе плащ і вийшов у кухню. Принесла молоко сусідка Салька, румяна, чорноброва молодиця, що виконувала в нього обов'язки сторожихи школи й особистої служниці.

— Пийте, паничу! Просто від корови.

Олесюк з апетитом пив молоко, заїдаючи чорним хлібом, а Салька поглядала на нього, як курка на веселку — то одним, то другим оком. І враз посумніла.

— Здається, більше не буду вам носити. І замітати не буду.

— А що сталося? — здивувався.

— Бо ви чудний. Я вже довше не можу. Ха-ха-ха! — раптом засміялася, — Дарма залицяєтесь до попівни: офіцер уже перебив вам...

І вибігла з кухні.

— Салько! — почувся сердитий голос чоловіка, а в відповідь Сальчине бурчання й лайка.

— Значить, Ніна вийде за Москвина, — напівпритомно думав Олесюк. — Що ж, нехай! Може це й краще.

Щоб не думати про те, що сталося, взявся до порядкування зібраних народніх пісень Холмщини — на ярмарках і відпустах. Тримаючи скрипку на колінах, перебирав струни й співав. Коли цілковито пригадував собі мельодію, а скрипка нагадувала ліру, брав нотний папір і записував¹⁾.

Третього дня Туземський поїхав до міста в службових справах.

¹⁾ Багато осіб, народників, записувало тоді народні пісні, звичаї, обряди.

Олесюк уникав Ніни. Нудьгувала й відчувала нестерпну порожнечу. Взяла книжку й пішла в садок, у саму гущавину зелені.

Біля дому пройшов якийсь чоловік, одягнений, як ремісник, у кепці. Заглянув на підвірок, на ганок, у садок. Знову пройшов біля штахеток, заглядаючи в усі закутки садка й городика. Хвилювався й нетерпеливився. Пройшов утретє, спинився й тихо сказав:

— Панно Ніно!

Здрігнулася. Пішла в напрямі огорожі. Побачивши незнайомого робітника, спинилася. В одну мить перескочив він до неї в садок.

— Чого вам треба? — злякалася.

— Не пізнаєте? Цього мені й треба! Ходім кудись у куток, щоб нас ніхто не побачив.

Ніна придивилася Зарубі.

— Що за маскарада?

— Це не маскарада, а праця. Сідаймо. Часу маю дуже мало. Скільки є робітників у дворі, чи селяни ходять туди на роботу, чи не могли б мені назвати кількох свідоміших?

— Нащо вам це?

— Переводимо страйк двірських робітників і селян у часі жнив. І взагалі готуємось до революції. Але це секрет. Ніхто не повинен знати, бо це могло б наразити на неприємність і вас.

Стара пристрась до таємничости спалахнула в душі Ніни з такою самою силою, як колись у Холмі. Заруба відразу виріс у її очах на борця й героя.

— Розкажіть же, що й як ви робите?

— Не можу. Секрет. Але вибачте, мушу йти.

Перескочив через огорожу на вигін, Ніна стежила за ним: побував у кількох хатах, побалакав з деякими селянами й щез за селом.

— То вже починається революція? — стукало в її голові. — Отак починається? Яюсь дивно! Навіть неповажно. Зате потім, значить, прийде й отверта боротьба? Ах, як приємно й як страшно!

Чекаючи на батька, Ніна сиділа на ганку й думала про Зарубу. Її уява працювала щораз сильніше: він десь літає по селах, і кидає іскри революції; вони падають на відповідний ґрунт і тліють, поки аж одного дня, під подувом вітру, не спалахнуть великою пожежою. Такою великою, що охопить усі безмежні простори Росії. Це буде вогнисте море, і в цьому морі буде й вона — революціонерка Ніна, про яку говоритимуть усі, всі. А потім...

— Кхи, кхи! — почула від фіртки й повернула туди голову.

З сутінок виринула постать селянина Скалки, дуже непосидючого, що раз-ураз то щезав із села, то знову являвся.

— Панночко, можна до вас?

— А що вам треба?

Скалка підходить ближче.

— Сьогодні тут був якийсь робітник і казав, що буде страйк, щоб, значить, ніхто не йшов до пана жати. Хто піде, то попаде в нову панщину, а як не піде, то пан буде більше платити: косарям рубель, а жінкам 60 копійок і харчі. Чи то правду він казав?

— А звідки я можу знати? — прикидається Ніна.

— Хіба ви його не бачили? Він тут коло вас крутився.

— Нікого не бачила.

— А він і в вашому садку був.

— Хіба? — вже цілковито опанувала собою.

— А то злодій! Певне яблука крав.

— О, ні! — похитав головою Скалка, — такі не крадуть. Він напевне лівоцинер. Це такі, що хочуть, щоб бідні жили панами.

— А пани що тоді робили б? — засміялася Ніна.

— А нам яке діло? Погуляли та йдіть до бісової мами.

Ніна не знала, як їй поводитися. Перед нею буцім-то справжній революціонер із самої маси, а вона боїться й слова сказати. Може провокатор?

— Я про такі речі не хочу балакати, — з нехиттю відповіла, — мене це не цікавить.

— А він, отой лівоцинер, і картки якісь нам давав. Маю тут одну.

І почав порпатися в кишені.

— Не шукайте, не хочу дивитися.

— Гм... А мені здавалося, що ви бачили його. Хі-хі-хі!

Ніна підвелася.

— Я нікого не бачила. Дайте мені спокій.

— Як ні, то ні, — знизив плечима. — Я мовчок. Хі-хі-хі! Бувайте здорові.

Ніна кусала собі уста. От і маєш. Ще нічого не робила, а вже „засипалась“. Скалка безумовно бачив усе. І треба ж було Зарубі лізти сюди. Дурний! Недотепа! Нізащо до вязниці впакує...

Кінський тупіт. Туземський вертався з міста. Ніна зраділа. Після вечері вийшла на ганок, уже заспокоєна й зрівноважена. Сміялася зо свого переляку.

Село вже вгомонилося. Тиха ніч колисала до сну.

Звуки скрипки, — особливо виразні, чулі. Повернула голову. Хвилі вдаряють у вухо. В душі тане лід. Розвіюється буденний холод дня. Ніч гріє уяву й вона летить до школи. Там Олесюк стоїть біля вікна, тримає в руках скрипку, як власне серце, очі приплющені, думки линуть сюди — до неї, скрипка це відчуває і передає. У хвилях цих звуків Заруба меншає, розпливається й тоне.

— Гарні ці українські пісні, — думає Ніна, — ніжні, аж хапають за серце. Гм! Та ж і я ніби-то малоросіянка. Не з Росії ж я?

Вийшов Туземський.

— Бачиш, — забалакав, — як просто й скільки душі! Ти добре граєш на піяні, але твоя музика не зворушує мене так, як його скрипка, не хапає так за серце. А чому він не приходить до нас? Хоча він і нижчої інтелігентської верстви, але слід його приймати... сусід...

Ніною перешарпнуло.

— І чого ти, таточку, понижуєш його? Відстав ти від життя. Не розумієш цих молодих людей, що віддають для народу все — сили, душу, власне щастя.

— Хе-хе-хе! — поблажливо сміється Туземський. — Не диво. Самі вийшли з-під селянської стріхи, хлопські сини.

Ніна демонстраційно підвелася й вийшла на дорогу.

Наближалася якась жіноча постать. Ніна пізнала Сальку й зійшла в бік, бо вже надоїли їй балачки.

— Для неї він так грає! — кипіла Салька, підходячи до священничого дому. — Дивиться все сюди. Почекай, почекай! Вже я тобі зроблю.

На ганок вийшла служниця й сказала:

— Батюшко! прийшла Салька, має щось вам сказати.

— Що скажеш? — спитався Туземський, входячи до кухні.

— Я б хотіла, щоб ніхто не чув...

Туземський вислав служницю на двір.

— В селі починають недобре казати про панночку... До вчителя бігає... Я сама бачила — сиділа з ним у темній кімнаті...

Туземський побагровів.

— Як ти смієш говорити такі речі! Геть звідси!

Довго ходив по кабінеті, зідхав, хапався за серце!

— Компромітує нашу родину! Ганьбить мое ім'я! На посміховисько виставляє нас...

Мяв сиву бороду в руці, кусав її, шарпав. Врешті вибіг на ганок.

— Чи правда, що ти ходиш до Олесюка й пересиджуєш із ним насамоті?

— Залиши, таточку, говорити про такі допотопні речі. Ти знаєш, що я революціонерка, старої запліснілої моралі не признаю. Як хочу, так і провожу час.

Туземський схопився за голову. З його грудей вирвався стогін жаху й розпуки:

— Боже мій! Що я чую. Яка ганьба. Моя дочка бігає до якогось сільського бельфера. Що скажуть сусіди?

— Тату! прошу не ображати його. Я його кохаю. Розумієш?

— Ти? Туземська? Дочка заслуженого протоєрея? Кохаєш сільського вчителя? О-о-о! — схопився за серце.

Ніна довго сиділа під тихим мерехтінням зірок і шукала відповіді: як це вирвалося з її уст, що вона його кохає? Адже ж вона навіть не знає, чи справді так є.

— Правда, він добрий, ангел миру, втілений спокій. Зате Заруба — вогонь, рух, демон боротьби.

З жахом відчула, що її душа роздвоїлась. Заруба їй близький, з ним вона може говорити отверто про все. А Олесьюкові вона не відкрила б ні одної своєї таємниці. Але...

Час лине, падає в вічність, забирає з собою шматки серця.

— Невже я його кохаю? Але ж він уникає мене. Ніколи й не натякнув. А Заруба?..

Обійняла голову руками й зір важко падає на сонну землю.

— Невже я кохаю... їх обох?..

IV.

Підо впливом пережитого вночі Ніна блукала в полі самотна, пригнічена. Сіла під деревом відпочити, дивилася ген на дорогу, що втікала кудись у безвісті, і знову переживала цю саму роз-

двоєнність: Заруба — Олесюк... обидва приросли до душі... лише з різних сторін.

Вдалечині на дорозі блиснула біла пляма. Це був Заруба. Побачив її, підвів угору руку, вітає. Який він мужний, енергійний. Підійшов. Дихнув на неї здоровлям і бадьорістю. Без зайвих слів сів біля неї.

— Прибіг до вас, щоб зачерпнути запалу.

Зауважив її заламанність. Вирішив діяти швидко.

— Як там страйк? — спиталася.

— Знайшли ми ґрунт кращий, ніж сподівалися: низька платня допікла всім до самого серця. Вибачте, що тоді нічого не сказав вам. Ви ще не наша... Може б приступили? Працювали б разом...

Ніна мовчала. Близна на Зарубиній губі розширилась. У чорних очах блиснув вогник надії.

— Нашими членами мусять бути люди мужні, рішучі. Якщо не знаходите в собі досить сили, то краще стримайтесь.

Зривала траву, м'яла її в пальцях і кидала на дорогу.

— Дам вам відповідь за кілька днів.

Заруба був незадоволений, але вигукнув весело:

— Чудово! Буду чекати, поки самі не скажете мені.

Вертаючись у своє село, Заруба почув себе щораз менш певним і бадьорим. Москвин, Наставний, навіть сам Туземський не були для нього поважними перешкодами. Олесюк, лише Олесюк міг знівечити всі його пляни. Заруба бачить, що Ніна

тягнеться до Олесюка, що він мимохіть тримає її в своїх руках.

Уста його скривилися пристрасною усмішкою:

— Коби мені втягнути її до нашого гурту, а тоді не випущу її зо своїх рук. Тоді, пане Олесюку, попрощаєшся назавжди. Цей бій буде останній переможній бій...

За лісом заходило сонце в багряному сяйві.

В той саме час Туземський ходив по боковій доріжці садка й перед сонцем, що велично заходило в золотій короні, шептав свою щоденну вечірню молитву:

— Господи! забрав Ти мені мою любу дружину, забрав двоє перших дітей, забрав більшу частину мого щастя й спокою. Але я не певен і за те, що залишив Ти мені. Поможи ж мені, Всевишній, зберігти моїх дітей для Тебе, охорони їх від лукавих спокус, спрямуй на путь правдиву й чесну. Зрештою, хай буде воля Твоя.

На сивих віях блиснули сльозинки, відбили в собі полум'я сонця і тяжко впали на доріжку.

Туземський спрямував очі в сторону села, глянув на школу, і болюче запекло в старечих грудях.

— Не грає вже. Мабуть, знає, що я довідався. Нахаба!! Хам! Порядну дівчину зваблює...

І раптом шкіра на старому болюче стерпла:

— А як уже між ними що було? О, Господи, Господи, Господи!

НА ПЕРЕЛОМІ

I.

Захарчук не тратив надії, що притягне Олесюка до свого „мазепинського“ гуртка й запряже його до підпільної роботи серед свідомих українців. Тому-то за тиждень знову прийшов у Підберезці.

Сиділи в сутінках. Розмова не клеїлася. Своїм звичаєм Олесюк ходив по кімнаті з кутка в куток і дивився в підлогу.

— Ти що? — картав його Захарчук. — Перестанеш ти ходити помацки, чи ні? Міг би трохи людей посоромитись. Бодай своєї Ніни. Ти, один з порядних синів українського народу, ще досі не в наших рядах...

Олесюк не відзивався. Ходив усе швидше й прислухувався, як скриплять дошки під його ногами.

— Чи маю розуміти, що „мовчанка знак згоди“? — брав його на гачок. — Якщо так, то слухай: в неділю в дротинському лісі (знаєш розвалену панську школу при дорозі?), власне поблизу цього місця відбудеться „випиванка“, а вдійсності — нарада мазепинських провідників Грубешівської округи. Буде обміркована праця на Холмщині. Ти мусиш бути.

Олесюк спинився й глянув у бік Захарчука.

— Ні. Не буду.

— Щооо? — заревів Захарчук. — Ти не хочеш? Ти проти? То хто ж ти після цього?

Олесюк знову спинився.

— Хто я? Горбун. Розумієш, горбун. Бог створив мене психічним горбуном і я не пасую до жадної вашої стіни. Не пасую до нікого: ні до революціонерів, ні до Наставних, ні до вас — ма-зепинців, ні до святих...

— Ні до Ніни.

— Так, ні до Ніни. Одним словом, згідно з вашими поняттями, я якийсь виродок.

— Рація! — зареготав Захарчук, аж задзенькали шибки в вікнах. — Усі поети, як кажуть, трохи ненормальні.

— Можливо. В порівнанні з вами — я ненормальний, бо мене не тягне до того, до чого тягне вас. І тому йдіть собі від мене до всіх чортів і дайте мені спокій.

Відвернувся й знову почав ходити по кімнаті.

Захарчук зірвався з місця, підбіг до нього й обійняв його.

— О, тепер, брате, ти стаєш мужчиною! Тепер я за тебе спокійний. Лайся, чорт бери! Лайся міцніше. Показуй усім, що ти знаєш, чого хочеш.

Олесюк знову спинився й грізно відбарабанив складами:

— Іди до бі-са зо сво-єю фі-льо-софією! Мені вже все це остогидло.

Захарчук хапався за боки й реготав щораз густішим басом:

— Чудово, брате! Чудово! Це значить, що тебе вже прорвало. Знаєш? Як чиряк. Виплюнь нечисть і піде виздоровлення. Тепер уже можна з тобою й побалакати. Отже, що ти думаєш далі робити?

Олесюк дивився на багрову смужку над лісом, за яким зайшло сонце, і мовчав.

— Чуєш? Що думаєш робити?

— А тобі яке діло?

— Чудово! Розкішно! Оце й є властива чоловіча мова. Я дуже радий за тебе. Йй-богу, радий!

Олесюк, виливши всю накипілу жовч, помалу почав заспокоюватися. Сів і почав лагідніше:

— Мені вже обридли всі ваші ідейні підскакування та турботи за мене. Ти називаєш мене „поетом“, а я відчуваю, що дрібний практик. Мене не захоплюють ваші широкі пляни. Я бачу дрібниці життя й ними буду займатися. Розумієш?

Захарчук бачив, що Олесюк має потребу вибалакатися, і мовчав.

— Отже знай: я поставив собі близьку мету й присвячу їй все своє життя. Буду вчителювати. Беру до себе маму, бо в сестри їй тяжко, почну господарити й підіймати культуру села. Цієї роботи вистачить до смерти.

— А Ніна?

— Не згадуй мені. З Ніною все скінчене.

— А як вона тебе кохає?

— Дурниці. Панночка просто „з жиру“ бесітсья¹⁾, як кажуть росіяни. З розкоші та безділля вона може стати революціонеркою. Коли цих розкошів буде замало, вийде за Москвина задля веселого офіцерського життя. Коли й це їй згудиться, може прибігти до Олесюка чи до Захарчука, сісти на скринці й пити монопольку та закусувати чорним хлібом з огірками...

— Ти її свідомо сам собі зогиджуєш. Та це ледви чи допоможе...

¹⁾ Шаліє, казиться з розкоші.

— Йди ти до біса! Я більше знаю. З Зарубою вони вже дуже близькі. Знаю, де, що й коли. Тому й відмовила Москвинові.

Захарчук зробив великі очі.

— Тебе хтось зле інформує. Може з якоюсь метою. Я маю вражіння, що Ніна навіть дуже кохає тебе.

Олесюк нервово забігав по кімнаті.

— Дай мені спокій! Не тороч мені голови. Я не хочу чути. Розумієш. Я вирішив спокійно працювати для народу, лише пра-цю-вати!

Захарчук знизив плечима. Він дуже любив Олесюка й лякався, що хтось навмисне клепче на Ніну неправду. Може протоерей? А може сам Заруба?

Скрипнули двері.

— Хто там? — гукнув Олесюк.

— Це я, — відозвалася Салька, — принесла вам молоко.

— То поставте його там у кухні.

Двері знову стукнули, але на цей раз голосніше, немов гнівно.

Захарчук задумався:

— Чи не замішана оця жінка?..

Підвівся.

— Ну я вже йду. Будь здоров, брате. Шкода, що не пристаєш до нас. Бідний наш нарід. Та все ще надіюсь, що станеш добрим сином України...

Захарчук вийшов, не сказавши більше ні слова.

— Шкода його, — думав по дорозі. — Бачу над його головою тяжкий хрест.

Салька знову просунулася до кухні.

— Принесла вам свіженького хліба... А сьогодні Ніна знову бачилася з тим студентом. Спочатку сиділи під тим високим деревом, розсохатим, що при дорозі, а потім пішли в жито квітки збирати... Як не вірите, спитайтеся Якіма. Він теж бачив. Хі-хі-хі!..

І вибігла з кухні.

II.

Жнива.

Село стануло до напруженої праці. Була це не звичайна праця, а священнодійство, жертва поту й енергії для збереження життя.

Вигляд золотих плит, що важко вкривали поля, викликав у селянах своєрідній, майже поганський настрій. Неначе на полі стануло велитенське золоте божище — джерело існування, сил і радощів. Неначе в шумі золотих нив чувся його голос:

„Прийдіть до мене всі працюючі й обтяжені, принесіть мені останню, найбільшу жертву поту, і я забезпечу ваше життя на цілий рік“.

І хлібороб ніс цю жертву радісно, з самозабуттям.

Ледве зійде сонце, а поле вже грає білими сорочками й різнокольоровими кафтаніками та хусточками. Зігнута над серпом людська постать стала нормальна. Незалите потом, неспалене сонцем обличчя стало негідне пошани. Лише цілковита втома й біль у всіх членах тіла були міркою виконаної жертви божищеві-хлібові. Лише вони давали право на спокій і спочинок.

„Жати“! — стало найвищим тоном гімну хлібові, що звучав довкола — в природі й в кожному людському серці.

Хвиля праці захопила й Туземського. Його поважна постать з патріярхальною бородою, білий підрясник і солом'яний капелюх різко виділялися на загально-сірому селянському фоні. Рухи його набрали прискореного темпу. Бігав і порядкував, ходив і їздив у поле, платив гроші й частував та наймав женців на завтра. А пізнім вечером раз-ураз дивився на барометр, вів рахунки, складав плян праці на другий день і лягав спати по півночі, щоб до сходу вже бути на ногах.

Після останнього зудару Туземський майже не розмовляв із Ніною. І жила вона цілковито самотньо, бо й Олесюк уникав її і ні разу з нею не зустрівся. Щоб пристосуватися до загального трудового настрою села, одяглася простіше, зав'язала голову білою хустинкою й вишукувала собі ріжну працю, щоб тільки не сидіти без діла. Врешті взяла серп і пішла жати.

Священниче поле межувало зо шкільним. Мусіла тут зустрітися з Олесюком. Побачивши її, Олесюк трохи збентежився й привітав її здалека. Ніна зауважила в ньому деяку зміну: сірі очі потемніли, поглибшали й світилися напруженою думкою: біла сорочка гарно відтіняла загоріле обличчя; усмішка набрала виразу затаєної муки.

— Прийшли працювати? — спитався.

— Так, прийшла жати.

— Щасти, Боже! — гукнув і продовжував перервану працю...

Олесюк жав сам: не під силу було йому наймати дорогих робітників. Праця йшла йому легко. А головне — знайшов у ній деяке заспокоєння.

— Яке, мабуть, щастя, — думав, — переживають оці прості люди — чоловіки й жінки, що працюють разом, побіч себе!

Не стримався й глянув у бік Ніни. Її правильний профіль, прикрашений білою хустинкою, різко вирізнявся її зпосеред сільського жіноцтва. Але Олесюк і не думав підходити до неї: кінець — то кінець...

Перед вечером Ніна кинула серп і сіла на межі відпочити. Довго крутилася, розглядалася, як врешті гукнула:

— Семене Павловичу! на хвилиночку, маю вам щось сказати.

Мусів підійти.

— Чи ви читали „Історію революційного руху“?

— Ні. Я зайнятий іншою справою: як навчити селян передусім читати й писати та підняти культуру.

— Але ви цього не зробите, поки не зміниться режим, бо вам не дадуть робити...

— Навпаки мені за це платять, а я байдикую й не роблю.

Ніна почервоніла.

— Ви робите собі смішки. Але кожний добре розуміє, що лише революція може створити належні умовини до такої праці.

Олесюк озирнувся й гукнув:

— Ганусю! йди сюди.

Підійшла кремезна, загоріла дівчина, немов вилита з бронзу.

— Хто ти? — спитався.

Не зрозуміла питання й знизила плечима.

— Може ти жидівка чи німка?

— Пан собі жартують. Я тутешня, православна.

— А що ти зробила б з паном-дідичем, якби все було вільно?

Дівчина спалахнула:

— Я його підпалила б, вбила б. Він нашу худобу займає, як влізе в „шкоду“, хустки здирає, як піймає в лісі на ягодах.

— Можеш іти, — сказав Олесюк і звернувся до Ніни: — Чули? Отак виглядатиме революція: пімста, підпали, кров, смерть, руїна.

— Значить, ви за те, щоб усе залишилося так, як є? Ви проти волі?

— Ні! Я лише проти непотрібного базікання. Зрештою, шкода часу на такі розмови. Вибачте, вже близький вечір.

Вклонився й відійшов на своє поле.

Ніна прикусила уста й зараз же пішла додому. Її боліла голова. Лягла в своїй кімнатці і заплющила очі.

— І це говорить він... якого я любила?..

Зпід довгих шовкових вій викотилися дві краплинки й впали на „Історію революційного руху“, що її тримала біля себе.

— Сплямила! — зжахнулася.

Підвелася й почала старанно витирати. Дарма, „Історія“ була сплямлена назавжди. Знову лягла й заплющила очі.

— А я його любила... Сьогодні лише відчула, що любила, дуже любила... Вважала його за ідейного, доброго, ніжнього... А він...

Її личко стало враз холодне й грізніше.

— Коли так, то між нами все скінчене, все, все!

Ввечері Салька принесла молоко, покрутилася по кухні й врешті сказала до Олесюка:

— Знову був студент. Шушукалися в самому кутку садка. Скалка бачив...

— Ну, і хай собі шушукаються, — незадоволено відповів Олесюк. — А мені що?

— Та й мені що? Я тільки так. Нехай собі шушукаються й в садку, і під деревом, і в житі. Не мое це діло...

Сальчині очі горіли, як у змії, що ладиться кинутись на свою жертву.

— То вже йдїть, — сказав Олесюк. — Мене щось болить голова.

— І не будете вже грати для неї? — глузливо засміялася.

III.

З самого ранку йшов дощ. Селяни не йшли жати й нудилися в хатах. Сонце виглянуло на небо десь біля одинадцятої години. Всі вирішили, що як трохи обсохне, то по полудні можна буде й вийти в поле.

Нудилися не тільки селяни, але й Туземський та Олесюк. Їм хотілось якнайшвидше зібрати урожай, бо крім господарства, мали ще багато службових справ.

Нудилося й Ніні. Їй хотілося втікати від людей, від самої себе, а мусіла сидіти вдома й сотні разів передумувати те саме. Врешті сонце засяло надобре. Всім стало легше.

І раптом — селом проскакали верхівці. Вимахуючи шапками, щось вигукували. З хат висипали й старі й малі. Вийшли Туземський з Ніною й Олесюк.

— Їдууууть! — вигукували хлопці.

Туземський вийшов на дорогу й поспитав, хто йде.

— То ті, що страйкують.

Ніна нервово тремтіла.

— Вже близько! — бігли хлопці. — Вже входять у село.

— А вони нас не підпалять? — питалися жінки. — Не заберуть чого?

— Ні. Вони за нас. Щоб пан нам більше платив.

Показалися перші гуртки. Ось більші й більші. Ось замаяв червоний прапор. Вибухнув спів, незгідний, фальшивий, чужою мовою. Нарешті в село ввійшло біля сотні людей різного віку, переважно польські двірські робітники.

Ніна дивилася на юрбу гарячковим поглядом, кусала білі, спечені уста. Туземський розводив руками й знижував плечима. Чому, мовляв, ніхто не розжене?

Юрба спинилася. Винесли з хати лавку. Один з юрби станув на неї й почав промовляти. До вух Олесюка долітали тільки деякі слова:

— Визискують нас... ми з голоду вмираємо, а вони собі гуляють, бавляться... Домагаємось збільшення платні. Щоб їх змусити, проголошуємо страйк. Нехай ніхто не йде на роботу, поки пан не підвищить платні... Тримаймося всі, як один... Оці товариші пройшли багато верств, втомилися й мусять іти додому, а ви повинні їх заступити й

іти далі... Збирайтеся. Потім вас замінять інші. Хай живе воля...

Юрба щось вигукнула. Приєдналися й деякі селяни.

— Йдемо тепер до поміщика, всі йдемо, всі. Виходіть сюди на дорогу.

Юрба, як велитенська черепаха, поповзла в напрямі поміщичого двора.

Цього дня вже ніхто не вийшов на роботу. Жав лише Олесюк, сам-самісенський, як палець. Туземський хвилювався. Коли ж йому сказали, що відзавтра має платити вдвоє більше, малоощо не рвав собі волосся на голові.

— Пропав я, пропав. Урожай не вартий цієї платні...

Вранці наступного дня прибули в Підберезці стражники й почали переводити слідство. Ходили по хатах, випитували селян і врешті потяглися до дому священника. Туземський був дуже здивований.

— Чого вони до нас? Може ти що?... — звернувся до Ніни.

Ніна, замість відповісти, вбігла до своєї кімнати, винесла звідти щось, загорнене в папір, і кинула під плиту. Отак згинула „Історія революційного руху“.

Стражники делікатно розпитувалися, чи хто кого підозрілого не бачив і чи чого не чув, і все поглядали на Ніну. Туземський розводив руками.

— А нам один селянин казав, що тут крутився якийсь підозрілий робітник. Чи ви, панночко, не бачили?

— Ні, — твердо відповіла Ніна.

Стражники переглянулися й пішли.

— Вони заховувалися дуже дивно, немов би мали проти тебе якесь підозріння? — схвильовано питався Туземський. — Може ти що того?.. Може Заруба?..

Ніна зробила байдужу міну.

— Мусять же нюхати... це їх обов'язок...

— Коли нас підозрівають, то це жах, жах. Я, заслужений протоерей, і мене підозрівають у неблагонадійності? Це ж страшно!

Ніна зачинилася в своїй кімнаті й тремтіла: ще й оком не моргнула, а вже поліція взяла її „на мушку“. Коли за пару днів прийшов Заруба, шепнула йому з докором:

— Поліція питалася про вас... певне сказав той селянин, що вас бачив...

Зарубине обличчя витягнулось. Досі йому в голову не приходило, що поліція вже має в руках деякі нитки. Страйк буцім-то робили самі формалі й селяни.

IV.

Жнива були наполовину переведені. Туземський вільніше відітхнув. Залишалося йому подумати тепер про Ніну. Але чим уважніше він до неї придивлявся, тим далі був від мети. Справді, дівоча душа — що хвиля морська. Ще недавно захоплювалася Олексюком, бігала до нього, і враз таке зацікавлення Зарубою.

Несподівано з'явився Наставний.

— Ніна в садку, — сказав Туземський.

— То й ліпше.

Туземський здивовано глянув на нього поверх окулярів. Наставний незручно помявся й врешті забалакав:

— Отче протоєреє! я до вас у поважній справі. Мені обіцяна парафія на Томашівщині. Внедовзі приобіцяли перевести до міста. Треба вженитися. Ощасливіть мене, віддайте мені панну Ніну.

Туземський задумався.

— Ви знаєте Ніну. Вона аж занадто самотійна. Побалакайте з нею. А я навіть радий був би... — не докінчив.

— Вирішено! — почувся Нінин голос на ганку. — А тепер, товаришу, випемо чаю.

З гамором увійшли до сальйонику й здивувалися: присутність Наставного була для них несподіванкою.

— Що ж ти вирішила? — спитав Туземський.

— Піти на вищі курси до Петербурга.

Обличчя в Наставного видовжилося, а в очах усе замигтіло, затанцювало.

— Бажаю вам успіху! — демонстративно сказав Заруба. — А мені час додому.

Ніна запросила Наставного до їдальні. Розмова не клеїлася. Наставний благально поглядав на Туземського, а той на нього, і ніхто з них не відважувався забалакати перший. Аж після вечері Наставний набрався відваги й несподівано бухнув:

— Панно Ніно! отець протоєрей вже дав згоду. Тепер усе залежить від вас. Ощасливіть мене, віддайте мені вашу ручку...

Ніна вибухнула сміхом:

— Ви серіозно?

— Цілковито серіозно. Я вас кохаю давно, ще з Холма.

— Дуже мені прикро, але мушу вам відмовити, — говорила крізь сміх. — Ви чули, що йду

на вищі курси. А крім цього — не ображайтеся — я „поступова“, а ви — чорносотенець.

Туземський болоче скривився.

Наставний побагровів. Його руде волосся зловіще блиснуло в проміннях лампи, а з сірих очей визвірилася скаженість.

— Воля ваша відмовити мені. Але ви ще й ображаєте мене. На своє нещастя, я не з тих, що образи пускають повз вухо. Суперників, а особливо коли вони є ворогами Росії, я нищу без жалю. Отже не матимете потіхи зо свого революціонера...

Гордо відвів рудоволосу гранясту голову, вклонився й вийшов.

Ніна зблідла. Крик обурення застряг їй у горлі.

— Що це? — зжахнувся Туземський. — Що він сказав? Що за таємничий натяк? Який революціонер?

Ледве махнула рукою. Туземський вибіг на ганок.

— Платоне Осиповичу! Платоне Осиповичу!

Зловіща чорна тиша відповіла протоєреєві глумливою мовчанкою. Наставний приспішив ходу. В його грубій, почорнілій душі клекотіло.

— У-у-у! — гарчав, як розюшений звір. — Помщуся. Помщусь на всіх твоїх товаришах. Вступлю до „Союза русского народа“, стану чортом у рясі, зажену вас у тюрми, на Сибір. Гі-гі-гі!

— Гі-гі-гі! — відгукнулася злякана околиця.

V.

Була вже північ.

Спізнений подорожній у короткій куртці й

соломяному капелюсі, ввійшов на горбок і спинився. Глянув на Підберезці, шукаючи очима школи. Ось великі освітлені вікна. В них рухаються людські постаті.

— Мабуть, співанка, — думає. — Хоч би швидше скінчилася, бо до сходу сонця не встигну й побалакати.

В селі ні одного вогника. Сумно-мрійна ніч позирає на землю тремтючими очима-зірками. А темрява хижаком чаїться з кожного темного закутка.

— Спіть, приспані, знесилені, байдужі! — снується в голові подорожнього. — Спіть! За вас працюємо ми. Прийде час, розбудимо вас до нового, вільного життя...

Підходить до школи, приліпає до плота, жде. Голови в вікнах зарухалися. Загуло. Стукнули двері й з них, як горох із мішка, висипалися хлопці, дівчата, старші селяни. Згасло світло. На ганок виходить Олесюк, переходить через дорогу й відчиняє фіртку.

— Хто там? — питається здивований Олесюк.

— Тссс... від Захарчука...

— Прошу за мною, — шепче Олесюк і веде гостя довкола школи до кухні.

— Не світїть, — шепче подорожній і називає себе: — Звільнений бурсак, а тепер хлібороб Сивошапка. Може пригадуєте собі? В Холмі зустрічалися.

— А якже! Дуже приємно. Може голодні?

— Зів би. Вилили мене з семінарії за маніфестацію. Памятаєш? — перейшов на „ти“.

Олесюк приносить хліба, сухої ковбаси, сира й масла. Щільно завішує вікно, запалює в кутку маленьку свічку. Сивошапка їсть, і в той саме час говорить:

— Мене вислав до тебе провід волинського гуртка „мазепинців“, якому підпорядковуються всі наші люди на Холмщині, в тому числі й Захарчук. Завдання моє таке: переконати тебе, що сьогодні, напередодні революції, кожний чесний українець повинен влитися до гурту, що бореться за наші найвищі ідеали.

— А чого властиво ви хочете від мене? — спитався Олесюк.

— Не бійся, повстання робити не думаємо. На це прийде час. Ми просимо тебе приготувати селян і інтелігентів до тої ролі, яка їх жде, себто усвідомити їх. Ваші холмські інтелігенти живуть виключно „русским духом“, навіть балакають поросійськи. Помагають росіянам різати нас у два ножі: „общерусскою“ школою й московською церквою. Треба протиділати, треба рвати ті нитки, якими Москва вяже нас із собою, треба поглиблювати різницю між ними й нами та не давати їм затирати її; треба, щоб місцеві інтелігенти навязали тісніші звязки з Києвом і Україною.

— Я підіймаю культуру...

— Знаємо. Але інша річ, коли хтось робить це, як аматор, і завжди може не робити чи робити якимось інакше, а цілковито інша річ, коли робиться це організовано, по одному пляну й під одним проводом. Я до тебе і не зголосився б, як би твоя праця не була нам відома. От і перед кількома хвилинами ти співав українські пісні,

Але уяви собі, що вибухне революція, повстане українська влада, треба буде зорганізувати життя на місцях. До кого тоді звернутися, як не буде на місцях своїх, наших і певних людей?

Сивошапка перестав їсти й насторожився.

Олесюк відповів після деякої надуми:

Інші умовини на Волині, в Київщині чи Харківщині, а інші на Холмщині. Тому й методи праці тут повинні бути інші. Ми тут між двох вогнів. Це змушує холмських „народників“ іти не прямо, а бочком, вертатися на всі сторони, щоб якось переплисти між Сциллею й Харибдою. Через те, що Москва — сила, то нам іноді доводиться кокетувати росіян, щоб використати цю силу проти сили другої. Це є причиною, що ви, волиняки, киевляни й інші, не розумієте нас і часто ображаєте нас без вини. Така лінія, в наших умовах, як ваша, довела б до повної ліквідації холмської інтелігенції: наших учителів, священників, урядовців перекинули б у глибину Росії, а сюди наслали б самих великоросів. Чи це було б ліпше для нас?

— Ліпше, ліпше! — хвилювався Сивошапка. — Холмщани бачили б, що ці ваші великороси чужі для них, і відверталися б від них. А тепер — і ти рускій і росіянин — рускій. З цим треба боротися. А крім цього — вони для нас не великороси, а ми не малороси, а українці. Розумієш, нарід повинен це добре зрозуміти й бути готовий. А тому приставай до нашого гурту.

— Ні, — відповів Олесюк, — я до конспіративної праці не надаюся. А крім цього, ми, холмщани, іншої психіки: нам в самотійність України віри замало, нам потрібні докази. Томуто, поки

там що буде, ми легально рятуємо те, що можна врятувати.

Сивошапка пихтів, як паровіз:

— Зле... Зле... Зле...

І знову доказував, що Росія розвалиться, що український нарід повстане й створить власну державу, що це ясно, як сонце на небі. Та дарма, для Олесюка все це було божевільною мрією.

Настала гнітюча мовчанка.

— Знаєш що? — відозвався нарешті Сивошапка. То може підеш на тайне порозуміння з нами? Ви тільки не будете перешкоджувати нам у нашій підпільній праці.

— А ви не будете нас лаяти в своїй „Раді“, як русифікаторів, і взагалі не будете шкодити нашій культурницькій праці?

— Згода! — вигукнув Сивошапка й міцно стиснув Олесюкові руку. — Підготуй до цієї згоди своїх товаришів і інших. Але вже благословляється на світ. Треба йти, поки ще не швендяються поліцаї. Як це гарно, що дійшли ми до згоди на світанку... нового життя...

VI.

На Успення в Підберезцях „відпуст“.

На такі храмові празники тягнулися в ті часи не тільки сільські інтелігенти поруч із селянами, але й офіцери та „чиновники“ з міст. Притягала їх головним чином ріжного роду „випивка“, що обов'язково з'являлася в хаті кожного з трьох місцевих інтелігентів: священика, дяка й вчителя, в цієї єдиної сільської трійці з безмежно нерів-

ними правами й матеріяльними засобами. І кожний приймав гостей „по силі своїй“.

Найтрудніша роля припадала Ніні, як господині дому, що мусіла належним способом прийняти гостей — від архиерея, начальника повіту, урядовців, офіцерів, до сільських батюшок і матушок з їх „чадами й домочадцями“. Але найстрашніші матушки. Вони не перестануть стежити за кожним її кроком, усюди влізуть, усе скритикують. Як буде що зле, хвалитимуть, а як буде добре, знизуватимуть плечима.

— В мене вже й тепер шкіра терпне, — скаржилася Зарубі, що не пропускав нагоди заскочити до неї.

— І це кажете ви, революціонерка? Плюньте на всі ці буржуазні забобони! „Отречемся от старого міра“.

— Легше говорити, ніж робити.

— Бачу, ви чогось не в дусі.

— Ще б! Чи відомо вам, що Наставний все знає? Погрожував знищити й мене, і вас, і всіх революціонерів. А все через вашу незручність!..

— —

Було це перед всенічною.

Заруба йде розбурханою вулицею. В голові його сверлує:

— Наставний погрожує? Так, він усе може. Може донести. Знає багато. Гадина! Чорна сотня! Одверто погрожує.

Звернув у сторону церкви. На горбку біля паркану гурток селян. Глянув через людські голови: на землі — сліпий лірник співає думу, вторуючи собі на лірі.

— Як? як? — чує Заруба знайомий голос. — Повторіть ще раз.

— Е, там! За пятака стільки співати.

— Ось вам ще пятак.

Відчувши в руці монету, старий заспівав, ліра заплакала, а Захарчук записував. Заруба струхнув з себе чиєсь тіло, що налягло йому на спину, і вийшов на дорогу. Школа. Вікна відчинені. Чутно голос Олесюка. Раптом вибухає з вікна, як із гарячого вулькану:

Ой там за горою, за...

— Націоналізм, — блимає в голові Заруби, — глибоко просяк у народню душу. Праця буде нелегка...

З дзвіниці впав оксамитний, тяжкий, як метал, звук; пролинув над землею й покотився в широкі небесні простори. За ним другий, третій...

Олесюк припинив співанку. Співаки струмом вилилися із шкільного будинку. Заруба, побачивши це, повернувся.

— Куди? Дівчат стріляєте? — затримав його п'яний студент Коля. — Гарні є. Отакі гладенькі, пухкенькі!

— Я ними не цікавлюся.

— То може „пульку“ заложимо?

— Дякую, — і пішов далі.

Коли всі співаки вийшли, Захарчук шепнув Олесюкові:

— Страшенно болить голова. Треба з півгодини полежати. Чи не міг би залишити мені ключ від твого помешкання?

— Ось він, — і вийшов.

Не минуло й пяти хвилин, як до школи почали підходити якісь інтелігенти, що прибули на празник. Підходили обережно, добре перевіривши, чи за ними хто не стежить.

— Всі, — сказав Захарчук, — починаємо.

Йшла нарада чоловіх провідників мазепинців Грубешівщини. Провід вів Сивошапка. Поінформував про працю київського осередка та волинської групи, а далі перейшов до праці на Холмщині й положення в Росії. Наприкінці заявив:

— Підо впливом подій інтелігенти Холмщини виразно поділилися на різні групи. Холмщакі-революціонери це звичайні общероси, вороги українського сепаратизму, але вони, підкопуючи самодержавіє, працюють для нас. У противагу їм народжується на Холмщині „Союз рускаво народа“; цими днями створять у Холмі його осередок. Деякі холмщакі-малороси купчаться біля „кадетів“, і „октябристів“. Є тут, як вам відомо, ще велика група народників, у руках яких уся культурна робота. Повідомляю вас, що ми дійшли з народниками до порозуміння: вони зобов'язалися не перешкоджувати нам, а ми — їм. Прошу повідомити про це всіх членів.

Після уділення практичних вказівок, Сивошапка додав:

— Прийшов час на активну працю й виступ назовні. Слів уже досить. Досить і ховатися нам. Сьогодні робимо першу спробу маніфестації, що ми є і не спимо. Старий лірник розкине „чудотворний лист“. Ми всі маємо здалека доглядати цього лірника й вразі небезпеки попередити його.

Буде він з великою сивою бородою, в великому подертому капелюсі з синьою стрічкою й трохи кульгатиме. А тепер розходимося, бо може вернутися Олесюк і накрити нас.

За якої півгодини до церкви пришкандибав старенький лірник, що тяжко западав на одну ногу. Сів він у тіні під каштаном.

— Люди Божі, шептав він тим, що давали йому подачку, — ось вам чудотворна картка від усіх злиднів і хоріб. Швидко сховайте й нікому, борони, Боже! не показуйте, аж вернетесь додому, бо пропаде вся її сила.

В пару хвилин всунув летючки в селянські руки, а ті таксамо швидко поховали їх і розійшлися. Миттю щез і жебрак. Потім уже вдома читали холмщани, що настане революція, що повстане Україна й Холмщина буде вільна, але для цього всі повинні міцно триматися всього рідного й гнати від себе москалів.

До півночі роїлася на майдані й біля церкви багатоголова людська маса. Врешті прочани розійшлися спати — хто в селянських клунях, хто на возах, а хто й просто на землі під деревами.

Ледве засвітало, людське муравлище знову сколихнулося. Гомін з кожною хвилиною зростав, бо в село з двох кінців вливалися все нові хвилі. А біля десятої години все довкола залила жива людська маса. Каптаники, спіднички — всіх барв і кроїв. Лише вишивок було мало — Холмщина почала забувати за них.

Гуділи дзвони, лунали на майдані пісні й скрипучі звуки ліри. Крамарі біля столів і під наме-

тами закликали до себе покупців. Десь жебрак-каліка безупинно вигукував і просив „Христа ради“ пожертви. Десь діти вигравали на куплених їм свистках, бляшаних трубах і сопілках. А над усім цим панував глухий гомін тисячної маси.

Погода чудова. Інтелігенції багато з міста й з околиць сіл. Сивошапка крутиться в гурті молодих учителів і учительок. Говорить увесь час гарною українською мовою. Це змушує його оточення теж переходити з російської мови на українську. Вряди-годи він відходить на бік то з котримсь учителем, то з молодою вчителькою й з запалом у чомусь переконує їх. Особливо він красномовний з панночками. Таємниче й спокусливо шепче їм до рожевих вушок.

Ось біля церкви появився Москвин з Колею. Видно, що міцно поснідали — з „монополькою“. Заруба блукає самотній. Богослов Наставний крутиться біля попівень та їхніх мам.

Ось із двох боків церкви виступили з проповідями старенькі священики, справжні холмські Золотоусті. Говорять по українськи. Сивошапка сяє й щось гаряче шепче Захарчукові.

Ось із церкви вийшла процесія. Марять хоругви. Виблискує єпископська мітра. Над барвистою масою лунає пісня „Пречиста Діво, мати Холмського краю“.

Єпископ морщиться, але мовчить.

Нарешті відправа скінчилася. Єпископа в супроводі священиків, діяконів і хору відводять „зо славою“ до священичого дому. Туди суне й вища приїзжа інтелігенція, надіючись на добрий

обід. Дяки й деякі старші вчителі йдуть до дяка. А молоді вчителі й вчительки — до Олесюка. Звичайно, найскромніше приймає гостей Олесюк. Але молодь почуває себе тут найліпше. Сидять на селянських лавках і скринках. Не бентежаться тим, що бракує тарілок, ножів і вилок. Дотепи й сміх не вгавають тут.

Над усіми бере гору Сивошапка. За весь час він не вжив ні одного російського слова. Аж дивно тим холмщикам, що балакають між собою майже виключно по-російськи. Його мова подобається їм. А ще більше — завзятість.

— Як славно в вас на Холмщині! — вигукує Сивошапка, — нарід говорить гарною українською мовою. Дівчата — як квітки. А які лірники, які пісні! Ось тільки інтелігенція грішить. Все по московськи цвенькає. Цього не почуєте в Київщині чи Полтавщині. Там учителі розмовляють лише по-українськи. Любо, гарно! Гей, панночки! візьміться за ваших учителів, привчіть балакати по-рідньому. А я вам привезу таких чорнооких козаків, що побетеся за них.

Сміх, гамір.

Почався в школі концерт. Школа виповнена селянами. Ось деякі інтелігенти, що гостювали в дяка. Нема лише гостей священика. Не для них селянські концерти. Прийшли лише десь у половині концерту Ніна й Москвин. Коли програма, що складалася, як звичайно, з російських і українських пісень, була закінчена, Москвин напружив горлянку:

— Гимн! Прошу гимн!

Олесюк трохи збентежився. Задав тон. Співаки почали й наплутали.

— Слааабо! Навіть дуже слаабо! — хитав головою Москвин. — Русскій народ повинен уміти співати свій гимн...

— Напевне донесе, — шепнув хтось.

VII.

Нахмарило над Ніною. Олесюк не показувався їй на очі. Заруба теж не приходив. Батько, підозріваючи Зарубу, що це він розкидав летючки, лаяв його на чому світ стоїть, а через нього перестав балакати й з Ніною. Не мала з ким і слова сказати. На лихо, стражник знову приходив і розпитувався про страйк. Самітність стала нестерпною, як осіння негода. Була лише одна людина, що могла розвіяти її гнітучий настрій — Олесюк. Та хіба вона могла запросити його до себе? Може й не прийшов би.

На землю, як дим кадила, ліг тихий вечір. Над селом простяглася млосна туга. Ніна сховалася в самій гушавині садка зо своїми невеселими думками. Де її легкі мрії? Де широкі обрії, захоплення, сила чару, успіхи? Немов стара діва чи черниця в стінах монастиря. Охопила коліна спленими руками.

Перелетів вітрець і струхнув із своїх крил кілька звуків скрипки. Ще й ще. Ось і повиню полилися на зелене шатро дерев. Полилися на неї з конарів, з кожної гілочки, з кожного листочка. Серце стиснула ще важча туга, така важка, як сама земля, як цілий всесвіт.

— Не витримаю. Піду до нього. Побалакаю.

Майже непритомно йде вперед, до самої школи. Входить на ганок, у темний коридор, спи-

няється біля дверей, тиха й непомітна, як тінь. Олесюк не чує її кроків: він поза межами фізичного відчуження.

— Що я роблю? Сміятиметься, — стукає в її голову, і вона таксамо тихо вислизгується й іде в поле, — далеко, далеко, куди лише хапають звуки його скрипки...

До їдальні лисом усунулася Салька.

— Батюшко! Панночка вже в нього... Можете переконатися...

Висмикнулася за двері й зникла.

Туземський навіть не простогнав. Лише схопився рукою за серце, підвівся і йде туди, туди, де його дочка гріхом і ганьбою вкриває рід Туземських... Йде замряченою вулицею.

— О Боже! Пощо Ти дав мені дожити до цього? Чому не забрав мене до Себе, не звільнив від цих мук, від цієї ганьби?

Спинається.

— Йти туди? Дивитися на свою ганьбу? Ні, ні!

Вертається. Йде все швидше. Волосся розвіює вітер. Борода роздвоюється й приліпає до обох плечей. У грудях буря...

Скільки часу пройшло? Хвилина, година чи вічність?

— Вона там... у нього... насамоті... в темній кімнаті...

На ганку Нініні кроки. Зараз станеться буря, страшна буря, якої цей дім ще ніколи, ніколи не

чув, не бачив... Та слова застрягли в батьковому горлі. Заледве вишамкав:

— Завтра... в шостій ранку... виїжджаємо до Холма. Там і залишишся... Приготуй усе, що тобі треба...

Не відповіла. Мовчки складала свої речі. Відчула, що на це не лише батькова, але й якась вища воля життя. Так мусить бути. Її стежка й стежки тих, з ким звязали її Підберезці розходяться. І розійдуться далеко, назавжди...

Незабаром по повороті Туземського з Холма Олесюк довідався, що протоєрей переводиться до іншої парафії та що негайно зліквідує своє господарство й переїде туди. Олесюк доміркувався, чому Туземський так квапиться, і подбав ні разу з ним не зустрінутись. Туземський, відїжджаючи, навіть не попрощався з ним.

— Що ж, я тільки сільський учитель. Так мусіло статися.

Від самого ранку дощ умивав шкільні стіни, вистукував перші осінні мельодії на шибках, ковтав соняшне світло, заливав нутро школи мутною мрякою. А коли раптом упали на землю слизькі сутінки вечора, він ще й загравав на Олесюкових нервах свою похоронну мельодію.

Олесюк піддався їй не відразу. Взяв зо стіни скрипку й розколисав холодну мряку тужливими мельодіями. Та не гріли вони тепер його так, як колись, не поривали в безвісті, в сяйні височини. Були холодні й безцільні...

Раптом зірвалася струна й смертельно зойкнула.

Притиснув скрипку до грудей.

— Ти все знаєш... Ти відчуваєш... і рвеш струни...

Всміхнувся до мряки й холоду.

— Щоб працювати, треба мати вільні руки... цілковито вільні...

Помалу узяв скрипку за шийку, стиснув і... вдарив об стіл...

Зо стогоном вмерла.

— О, тепер то вже кінець!...

VIII.

Настала справжня осінь. Час розпочинати шкільну науку. Олесюк звільнив Сальку (як кінець — то кінець!) і привіз матір, що жила в сестри.

Ні Заруба ні Наставний більше не приходили: обидва виїхали — Заруба до Варшави на університет, а Наставний — шукати товаришки життя. Навідувався до нього лише Захарчук. Поводився з ним, як із хворим. За Ніну не згадував.

Минали дні, одноманітні й нудні, як кілки в плоті.

Знову прийшов Захарчук, пригнічений, схвилюваний.

— Що сталося?

— Начальник дирекції зробив мені ласку: дозволив пошукати собі кращої посади поза межами Холмщини. І знаєш за що? За ту „випиванку“ чи пак мазепинську нараду в Дротинськiм лісі, на яку я запрошував і тебе.

Засміявся своїм басом так голосно, що шклян-
ка на столі лякливо задзвонила.

— Незабутня то була картина! — оповідав. —
Розсілися ми в лісі й ведемо нараду. Щоб зама-
скувати її, наставили на килимі пляшок, розло-
жили їжу та приграваємо собі на гітарі. А варта
на узліссі пильнує. І враз чуємо тривожний сиг-
нал: ку-ку! Миттю задав я тон, і ліс здригнувся
від пісні:

Многа лета, многа лета

Православний русскій цар...

Шкільний інспектор, начальник земської стра-
жі, а позаду — стражники, що виринули з-за ку-
щів, аж рота роззявили: шукали мазепинців,
а знайшли патріотів. Ха-ха-ха! А ми їх припро-
шуємо сідати та випити з нами. Звичайна річ,
формально нічого нам закинути не могли. Але на
всякий випадок розпорошили нас по всіх усядах.
Мене викликали до Люблина й запропонували за-
биратися до лисого дідька.

Олесюк знову загремів сміхом.

— Мало того, — продовжав. — Поліція не
перестає складати мені візити. І ось позавчора
сталася така комедія. Приходить стражник, сідає,
як найкращий приятель, оповідає про щось і все
зирає на книжки, що лежать на столі. Врешті
простягає руку й бере першу зверху. В мене ду-
ша скорчилась, як вишкварок. А він глянув, про-
читав: „Іловайський: Русская історія“ і поклав
на місце. А знаєш, що це була за книжка? Коб-
зар! Я його навмисне всунув в окладинку історії.
Отак Іловайський врятував Шевченка. Хе-хе-хе!

Захарчукова голова раптом сумно похили-
лася.

— Та не врятував мене. Вже написав подання до седлецької дирекції. Надіюсь, що приймуть мене: діловод — мій добрий знайомий.

Олесюк був приголомшений сумною вісткою.

— Не хочеться мені йти на підляські пісочки, — зітхнув Захарчук. — Та врешті, — махнув рукою, — може це й найкраще. Як переведуть, прийду попрощатись. А не переведуть, піду в Україну. Хай його, оце наше багно!...

За тиждень Захарчук таки виїхав на Підляшся: прийняли його.

Олесюк цілковито осамітнів.

НА РІЖНИХ ШЛЯХАХ

I.

Жандармський офіцер Москвин безупинно кури́в і нервово стукав олівцем по бюрку. Його мишині очі то застигали, то знову спалахали й бігали по кімнаті, по меблях, по шибках у вікні.

А за вікном усміхалася весна, вишні стояли в шлюбному строї, горобці весело цвірінкали, небо вдягалось прозорою блакитю.

І над усім цим таємниче грав гомін Холма.

Жандармський офіцер мусів пильно прислуховуватися до цього гомону. Мусів чути в ньому ноти ворожої „крамоли“, знати, звідки вона йде й як її спараліжувати. Мишині очі й великі вуха Москвина, здається, були сотворені природою власне для цієї роботи. Він давно спостеріг, що бачить і чує більше, ніж інші. Не міг же він закопати в землю такий талант! Тому-то кинув полк і перейшов на службу до жандармерії.

Москвин відчував, що далеко посунеться впе-

ред по службовій драбині. І справді посовувався по ній завзято й швидко.

Одно стояло йому на перешкоді — Ніна Туземська. Він за півтора року зробив уже все, щоб закрити їй вступ на всі високі школи, затримати при батькові, а потім оженитися з нею. Та ось цього останнього й не міг досягнути: вже кілька разів відмовляла йому своєї руки.

Сьогодні бачив її на вулиці. Переконалий, що вона навмисне ввійшла до крамниці, щоб не зустрінутися з ним. І він досі не може заспокоїтись.

Різно підвівся й почав ходити по кімнаті, голосно подзвонюючи шпорами.

— Чи не досить уже цього пониження?

Мишині очі зіщулились. Він кожної хвилини може мати її в своїх руках, може змусити скоритися, бо він знає її „неблагодяжність“¹⁾ і звязки з революціонерами...

— Дзінь-дзінь-дзінь! — гарчали його остроги.

Жандрамський унтер-офіцер²⁾ Сидорів, що дижував у першій кімнаті, зачувши нервовий дзвін начальникових шпор, підвівся зо стільця, щоб бути готовим на кожний заклик.

— Сидорів! — почув із кабінету начальника.

Миттю вбіг і станув біля дверей, витягнувшись у струнку.

— Слухаю!

— Що нового? — питався Москвин, не перестаючи ходити по кімнаті й дзвонити острогами.

— Про що накажете доложити? — рубав Сидорів, водячи за начальником кирпатим носом

¹⁾ Нельояльність, протидержавність.

і сірими котячими вічками з зеленкуватим відблиском.

— Студента Зарубу знаєш?

— Так точно! Перед трьома днями виїхав.

— Куди?

— Не можу знати, ваше високо-благородіє!

— Не мо-жу зна-ти! Довідатися, з ким він бачився, що говорив, куди виїхав і взагалі все. А панну Туземську, дочку протоєрея з Силобору, знаєш? Що можеш сказати про неї?

Сірі Сидореві вічка збентежено забігали. Відразу не міг второпати, що властиво цікавить начальника: її краса чи теж політика. Відповів виминаюче:

— Нічого панночка!...

Москвин змірив його очима. На Сидоровім носі виступив піт. Йому було відомо, що начальник залицяється до Ніни. Отже, як скажеш щось погане, заїсть, коли ожениться; а як чого не скажеш, знов таки заїсть, коли не ожениться.

— Не про красу тебе питаю. Чи не займається вона політикою? Не зауважив? Не була в неділю? Не зустрічалася з Зарубою?

— Так точно, була, проходжувалася з ним на Горці, а потім Заруба пішов з нею до ресторану на обід.

— І що далі?

— Не можу знати.

— Дурак! Ти повинен усе знати. На це ти жандарм. Розумієш? Жандарм — царське око й вухо. Жандарм усе повинен чути, все повинен бачити. Крізь стіни, крізь мури. Розумієш?

— Так точно, ваше високо-благородіє!

— Йди й щоб мені все знав.

Сидорів повернувся на закаблуці й вийшов. За дверима зідхнув і довго витирав спітніле обличчя.

II.

Заруба справді був у Холмі.

Ніна знала, що він буде й приїхала ще напередодні. Тут вона, як звичайно, спинилася в родині своєї шкільної товаришки, Олі Хабазюківни, що тепер учителювала на селі.

Була субота, коли підвечір уся холмська інтелігенція збиралася на славній Даниловій Горці. Багато зелені, чистенькі доріжки, часті лавочки для відпочинку, — все це вабило до себе інтелігентів якоюсь особливою принадою. Верхня Горка, де колись стояла палата князя Данила, притягала до себе, особливо людей мрійливих, поетично настроєних, любителів краси.

Справді, краєвид чудовий! Околиця, відкрита на кільканадцять верств, мальовничо хвилюється. Ось серед лук Білавинська башта. Ліворуч — старий могутній ліс „Кумова Долина“. На захід і південь — хвиляста рівнина, перетикана полями, луками, гаями. На схід — широке підвищення, за яким ховається ліс і ближчі села. А довкола Горки — місто, пересипане садками, зеленими дахами, банями церков, білими стінами будівель і вючкими вулицями з зеленими плямками дерев.

Ніна йшла на Горку, де мала зустрітися з Зарубою. Одягнена була в нову літню сукню. Виглядала гарно. Карі очі виблискували. Але була це вже не та Ніна, що, мов польова квітка, пишалася в своєму рідному селі.

Минуло півтора року, як Ніна виїхала до Силобору. Півтора року! За цей час багато передумала, а ще більше нанудилась при старому батькові. З нудьги знову зблизилася з Зарубою й вже цілком увійшла в підпільну політичну роботу.

Ніна спішила, щоб якнайхутчій довідатися від Заруби про політичні новини за останній час. Та, як на біду, на кожному кроці зустрічалися знайомі й затримували її.

Перший попався їй на Горці Захарчук. Доньці заслуженого протоєрея не лицювало проходжуватися в такому відкритому місці з якимсь сільським учителем, що вже самим своїм провінціяльним виглядом, а особливо вишитою сорочкою звертав на себе неприхильну увагу. Але вона якось відрухово стримала кроки. Захарчук, зауваживши це, підійшов до неї. Ніна звернула в бокову алею. Сіли на лавочці.

— Оповідайте, що чути в Підберезцях? Ви давно звідти?

— На жаль, нічого не можу вам сказати. Зараз після вашого відїзду я перевівся до сідлецької дирекції. Властиво — викурили мене.

— За що? — здивувалася. — За мазепинство? — додала тихо.

— Вгадали. Сумно мені там на Підляшші.

— А Олесюк? — спиталася, спустивши очі.
— Все ще там? Записує пісні? Грає?

Захарчук уважно глянув на неї, щоб переконатися, чи справді вона нічого не знає. Ніна все дивилася в землю, а її щічки повільно заливав легкий румянець.

— Ви знівечили йому життя, — відповів, підкреслюючи кожне слово

Різко підвела голову.

— Що з вами? Що ви кажете?

Захарчук говорив далі:

— Розбив у трісочки свою скрипку й вже більше не грає. Те, що він тоді грав, було його „лебединою піснею“, останнім зойком його душі. Він грав спеціально для вас, думаючи, що ви зрозумієте його. Нічого більше сказати вам своєю скрипкою вже не міг, бо ви не могли його почути звідси. Вона вже була для нього зайва...

Ніна спустила голову ще нижче й дивилася у землю.

— Він вас кохав, — продовжував Захарчук. — А ви гралися з ним від нудьги. Та й не це одно вплинуло на нього. Він бачив фалш...

Ніна глянула на нього з болем і докором.

— Так! Ви називали себе поступовою, революціонеркою, а були звичайною панночкою з усіма пересудами й забобонами. Бачили в ньому, сільському вчителі, людину нижчого стану. Зарубу ви ставили вище Олесюка лише тому, що він носив студентський кітіль і гарно балакав про революцію. Хіба це не фалш?

— Ви нічого не знаєте! — запротестувала.

— І це не все, — казав далі Захарчук. — Коли б ви й відвернулися від нього, але пішли служити своєму народові, він благословляв би вас. А ви куди пішли? Служити російській революції? Служити нашим ворогам, забувши, що ви українка?

Замовк.

Ніна не ворухнулась.

Захарчук підвівся.

— Прошу вибачити, що наговорив вам стільки прикрих слів. Прощайте. Якщо бажаєте, можу не признаватися до знайомства.

Вклонився й відійшов.

Ніна підвелася, провела рукою по чолі й пішла повільними, розбитими кроками.

Вийшла на головну алею. Здрігнулася. Не встигла собі усвідомити: була це дійсність чи примара? Їй здавалося, що побачила Олесюка. Приспішила ходу.

— А, кого бачу! — почула біля себе. — Гі-гі-гі!

— Невже... це ви... Платоне Осиповичу?... Вибачте, не знаю, як тепер вас називати, — додала, глянувши на його рясу.

— Сьогодні ще діакон Платон Наставний, а завтра буде єрей того самого імени. А ви все того... з Зарубою?... Ге-ге-ге! Не довелося ще мені сквітуватися з ним... Але вибачте, зараз служу в соборі.

З високої соборної дзвіниці злетів тяжкий звук найбільшого дзвону й сколихнув повітрям.

Ніна добігла до кінця алеї й задихаючись ввійшла на верхню Горку, де мав чекати на неї Заруба.

Було тихо й свіжо. На заході, над самим обрієм, горіло червоне вечірнє пасмо. Заруба сидів на лавочці, чекав на Ніну й думав про іншу вогненну заграву.

Ніна підійшла до нього. Він довго оповідав їй про останні події, а вона слухала байдуже, напівпритомно.

— Що з вами? — здивувався Заруба, але не одержав відповіді.

III.

Олесюк, зійшовши з Горки на Люблинську вулицю, несподівано зустрів Захарчука. Дуже здивувався й зрадів. Приятелі кинулися в обійми.

Вже смеркало. Магістратські сторожі запаливали нафтові вуличні ліхтарі. Холм набірав того таємничого чару, що так, бувало, вабив їх вечорами, коли вони були ще семинаристами.

— Звідки ти? — питався Олесюк. — Що тут робиш?

— Не витримав на сумнім Підляшші. Скінчив науку й їду до батьків. А ти?

— Я?... В одній важній справі... Але тут незручно говорити. Ходім на Горку.

Йшли й згадували про свої села, про різні події зо свого вчительського життя, про зустрічі з товаришами.

Захарчук, щоб не хвилювати Олесюка, про Ніну не згадував ні одним словом. Олесюк теж оминав її в своїй розмові. Згадав лише про Сивошапку.

Дійшли до Горки.

Тут роїлося: вихованці й вихованки різних шкіл, офіцери, урядники, духовні, панночки. Всюди лунала лише російська мова. Був це окремий, штучно створений світ, нічим не зв'язаний з масами. І це сильно відчували наші сільські вчителі, що весь час перебували серед цих мас.

Аж дивно їм було, що цей російський світ міг існувати тут так ізольовано й так сито.

— Московське багно! — бурмотів Захарчук.

— Я казав тобі, — почав Олесюк, — що приїхав в одній справі. А справа така. Тут має ви-

ходить часопис. Редагувати його буде професор семінарії Микола Бринський. Не знаю, звідки він довідався про мене. Проте я одержав від нього листа, в якому він просить мене співробітничати й притягнути до праці інших свідомих холмщан-народників.

— Московська шмата! — призириливо кинув Захарчук.

— Не будемо забігати вперед. Бринський — холмщак. Не припускаю, щоб він не мав на увазі інтересів нашого народу. В цьому запевнює мене його лист. Просить, між іншим, присилати описи наших звичаїв і обрядів, народні пісні, історичні нариси.

Захарчук підозріло глянув на Олесюка.

— Годі повірити, щоб москалі дозволили друкувати щось корисне. Хіба що здуріли, або напилися добезтями.

— Не кажу того, чого не знаю. Власне приїхав рознюхати й вирішити, чи може бути для нас яка користь. Може москалів налякала революція?

Захарчук махнув рукою.

— Революція — рух чисто московський.

— А все ж, може б ти взяв участь у цьому часописі? — спитався Олесюк.

— Я? О, ні!

Ввійшли до собору. Співав архиерейський хор.

Тепер лише, при яасному світлі, Захарчук придивився до свого приятеля. Олесюк змінився, постарів. Обличчя витягнулося, очі запали й світилися затаєним болем, на чолі вирисовувалися зморшки, підборіддя кінчалось гострою борід-

кою, що надавала його обличчю особливого аскетичного виразу.

Олесюк стояв у глибокій задумі. Захарчукові стало його жаль. Після всенічної завів Олесюка до якоїсь жидівської „чайні“, а потім до свого готелевого „номерка“. Балакали до півночі. Наприкінці Захарчук спитався:

— Не оженився?

— І не думаю, — якось дивно відповів.

— Бачу, що ти все не вийшов на дорогу.

— Так. Але я змучений! Будемо спати.

Проте, довго не міг заснути.

IV.

Вранці Захарчук з Олесюком пішли до собору. Обійшли нижчу Горку й увійшли на верхню. На лавочці, що над самою північною кручею, сиділи Ніна з Зарубою, обернені до краєвиду залізничного двірця й Білавинської башти. Тих, що входили на Горку, бачити вони не могли.

— Пізнаєш? — шепнув Захарчук.

Олесюк кивнув головою й різко звернув убік. Дійшли поза каплицею до східнього краю Горки, де під ними на меншому горбку притулився невеличкий цвинтар із масою зелені й гарними пам'ятниками.

— Он там Данилів колодязь, — вказав Олесюк рукою на схід. Аж дивно, що тут, де ми тепер стоїмо, колись стояла палата володаря нашої землі, оточена неприступними мурами; що тут вирішувалася доля нашого народу, велася оборона, лилася кров, а колодязь був єдиним

джерелом води для замку й для міщан, які шукали в ньому захисту й рятунку.

— Ще дивніше, що ми забуваємо про колишню славу й подвиги, — додав Захарчук. — А оті, — вказав на Ніну й Зарубу, — ще й ідуть на службу до ворогів.

Олесюк стиснув губи й промовчав. Вийняв годинник і сказав:

— Дев'ята. Зараз маю бути у Бринського. І швидко відійшов.

Захарчук сидів і дивився на розкішний північний краєвид. Ось шоса. Гарна шоса.

— Колись, — думав Захарчук, — мабуть, по тій самій дорозі славний Роман ходив на ятвягів і змусив їх закинути наїзди та взятися за рало.

Бачив, що Заруба вийняв якийсь папір і подав Ніні. Вона перечитала й звернула йому.

— Дочка священика-холмщак — російська революціонерка. Може Олесюк і має рацію, що треба щось робити, щоб охоронити маси від підібних шляхів.

До Захарчукових вух долетіли звуки ліри. Здивувався: звідки вони тут? Зійшов на нижню Горку. Звуки ліри долітали з Грубешівської вулиці. Пішов до південної брами.

— Дідусю, чому не йдете під собор?

— Еге! — відозвався, — проганяють, бо то, бачите, не панських співаю!

— Навіть лірникам нема вже місця на Даниловій горі? Ех, і часи! — сумно блимнуло в Захарчуковій голові.

Проходили селяни з ближчих сіл. Дехто давав лірникові копійчину й спішив до собору.

— Може й Бринський має рацію, що треба щось робити, щоб і цей останній струмок не висох? — Але ж цього замало, замало!...

Пішов до собору. Правив єпископ¹⁾. Захарчук не любив його: вважав його за розумнішого, а через те й за небезпечнішого росіянина. Та хор співав так гарно, що не хотілось виходити. Стара базиліка відгукалася на спів луною з кожної своєї грані, з кожного архітектурного заломання. Тепер серед маси урядовців, пань і панночок Захарчук побачив чимало селян і селянок, що іноді перешіптувалися українською мовою.

Раптом почув знайомий голос. Глянув — Наставний у дияконському одязі. Почалося висвячування його на священника.

— Аксіос, аксіос, аксіос! — наповнило собор і повисло десь у височенній копулі.

— Отакий-то для них гідний! — подумав Захарчук. — Бо буде певним агентом русифікації.

Підійшов до нього Олесюк і шепнув йому:

— Підемо до братського дому...

Кінчалася служба. Пішли до братського будинку. Тут Олесюк познайомив його з Бринським і молодим священником Салінським. Всі говорили по російськи.

— Бажаєте оглянути музей? — спитався Бринський. — Прошу.

Олесюк моргнув Захарчукові й пішли за Бринським. Справді, було тут на що подивитися. Ось старі образи, здебільша дуже примітивні. Ось старі друки, полотняні антими́си, ризи й плащаниці, олов'яні й дерев'яні чаші. Все живі свідки того, до якої біди й злиднів докотилася була

¹⁾ Єпископом тоді був Евлогій,

Холмщина, коли втратила політичну силу й неза-
лежність.

Бринський завів гостей до відлеглої кімнати,
де були звалені рештки чудових старих україн-
ських іконостасів.

— Тут нас ніхто не почує, — почав, домі-
шуючи до російської мови українські слова. В
найближчому часі в Холмі почне виходити часо-
пис „Братське Слово“. — Підійшов до дверей,
заглянув до сусідньої кімнати й зачинив їх. —
Гроші на газету дає братство. Ми, холмщаки, по-
винні взяти участь в ній. Можна буде дещо зро-
бити для народу: бодай познайомити його з істо-
рією Холмщини, з пам'ятками старовини, з пісня-
ми й звичаями.

— А якою мовою буде видаватись? — спи-
тався Захарчук.

— На жаль двома мовами. А що буде потім,
побачимо. Бажано, щоб наших співробітників бу-
ло якнайбільше. Тоді й тон буде наш.

— Гм!... Але загалом це буде „русская га-
зета“, патріотична?

— Ми не можемо бути в опозиції, — поя-
снював Бринський, — бо не дали б нам зовсім
видавати. Часопис, розумієте, мусить мати тон...
ну, лояльний, прихильний. Чи ви думаєте, що
мені легко..

Всі мовчали.

Почулися в дальших кімнатах чийсь кроки.
Бринський перескочив до оповідання про старі
іконостаси. Ввійшов чоловік літ під сорок. Брин-
ський представив його, як учителя Ткачука.

— Я все ж тої думки, що часопис організується
не для нас, а для них, — забалакав Захарчук. —

Бо годі мені повірити, щоб єпископ думав про українство, а не про русифікацію.

Бринський трохи перелякався й знову заглянув до другої кімнати. Настала хвилина тяжкої мовчанки. Бринський, дивлячись на припорошені частини старовинного іконостасу, почав дуже тихо:

— Панове! ми тут свої і можемо бути отверті й щирі. Єпископ — росіянин і його мета така сама, як і всіх інших росіян: обрусити Холмщину. Нема тут нічого дивного. Але, коли ми можемо гальмувати це обрусіння та ще за його згодою, то чому б нам із цього не скористатись? Хто буде спритніший, той більше зробить.

У Бринського аж виступив піт на чолі.

— Для мене справа ясна, — відозвався священик Салінський. — „Будьте мудрі, яко змії“, сказано в Святому Письмі. Отже й мусимо бути такими. Інакше нічого не зробимо.

— А чи ви не будете зміцнювати русифікацію, хоча б і помимо волі? — невгавав Захарчук.

— А як нічого не будемо видавати, то русифікація не буде зміцнюватись?

— І все одно „поступовці“ називатимуть вас „союзниками“, чорною сотнею...

— Трудно, — відповів Бринський. — Ці поступовці й соціялісти найменше цікавляться нашим народом. Вони служать власне великоросам. А мазепинці теж нічого не будуть робити, бо їм не дадуть. Отже скласти руки й сидіти?

— Я візьму участь, — заявив Олесюк.

— Я теж, — відозвався Салінський,

— І я, — додав Ткачук,

Захарчук мовчав.

— Замаскована русифікація, — пробурмотів Захарчук, коли повертався з Олесюком з Горки. — Нам потрібна інша робота, великий національний здвиг.

— А скільки до цього здвигу набереш людей? Хіба сам будеш здвигатися. Ми своє зробимо, нарід усвідомимо. За двадцять-тридцять років побачиш. Дякуватимуть нам.

— Го-го! — засміявся Захарчук. — Чи не за багато собі пророкуєш.

— Час покаже.

V.

Олесюк приїхав у Холм кіньми. Захарчук мав їхати з ним. Ще раз пройшлися по люблинській вулиці. То тут-там зустрічалися селяни, що спішили до своїх возів. Голосно розмовляли по-українськи. Видно було, що їм байдуже, хто там панує й що про них думає.

— Ідемо, — врешті заявив Захарчук. — Остогидло мені це московське багно. І коли тут над ним загремить...

З ресторану вийшла Ніна, а за нею Заруба. Були роззурманені й розсміхнені. Вчителі вклонилися. Ніна збентежилась.

— Оце російська поступовість і революційність, — усе бурмотів Захарчук. — Вже постриглася „під революціонерку“, немов хлопець тобі. Та й з паличкою. Хоча зараз на барикади.

Олесюк і блід і червонів.

З другого боку вулиці почувся голос старого Туземського:

— Панове! на хвилиночку.

Туземський розвів руки, обійняв Олесюка й поцілував. Те саме зробив і з Захарчуком.

— Страшенно зрадів, як побачив вас! О, якби ви знали, як я жалкую, що покинув Підберезці! Тут каторга.

Обличчя старого посумніло, вкрилося тіню страждання.

— Там ви, — говорив до Олесюка, — своєю скрипкою відтягали Ніну від усяких дурощів. А тут, — сумно махнув рукою. — Не сила моя. Пропала дівчина, пропала. Коля теж розпився. Тепер я зрозумів, яке гарне товариство мав у ваших особах.

Витер очі.

— Ідемо, панове, до мене, — оживився. — Побалакаємо, старовину згадаємо. Прошу вас. З вами — звернувся до Олесюка — маю зокрема поговорити. То що? Ідемо? До Силоборів усього вісім верств.

— Дякую. Не можу. Коні чекають. Уже другий день у дорозі.

— Я на хвилину перепрошую вас, — заявив Захарчук. — Маю дещо купити. Олесюк зрозумів, що Захарчук навмисне залишає його, — щоб дати йому можливість поговорити насамоті.

Тепер Туземський забалакав інакше.

— Я не раз думав: чого ви сидите в селі? Ви могли б зробити кар'єру. Наприклад, чому не йдете в „чиновники“¹⁾ Губернатор мені знайомий. І владики своя людина. Ідемо, обміркуємо. Ніна буде дуже рада...

¹⁾ Урядовці.

— Чи не натяк, що віддав би Ніну? — блимнуло в голові Олесюка.

Але враз відмахнувся від цієї думки, як від неможливої.

— То що? Їдемо?

— Може іншим разом, — трохи холодно відповів Олесюк, згадавши про все пережите. — Та й не хочу нудити панни Ніни. Що ми, сільські вчителі!...

Туземський почервонів.

— Гріх вам... пам'ятати старе!...

Вернувся Захарчук. Попращалися. Туземський був прибитий.

VI.

Відходили тижні в забуття.

Неділя. Туземський йде з церкви й бачить у садку з Ніною Зарубу. Аж трохи здригнувся. В його широкому русі, з яким поздоровлявся, добачив непошанування старого віку та духовного стану. І мало не скипів.

— Чого він тут? — шепнув Ніні. — Не смій його приймати. До добра тебе не доведе.

Проте за обідом поведився з ним, як з гостем. Лише коли перейшли до сальонику й Ніна подала чорну каву, Туземський забалакав інакше.

— Чув, що серед студентів неспокійно?

— Не диво. Студенти — політичний барометр, а барометр мусить показувати й погоду й бурю...

— Значить, ви віщуєте бурю? Видно, що за добре вам живеться.

— Як кому.

— Хвалити Бога в Росії краще живеться, ніж деінде...

— Аж оніміли всі від задоволення.

На обличчі Туземського виступили червоні плями.

— Гм!... Бурі захотілося панам студентам! А що вона дасть?...

Ніна засміялася:

— Після бурі завжди вільніше дихати.

— А тобі вже бракує повітря?

— Так, тату.

Настала гнітюча мовчанка. Туземський підвівся й вийшов до кабінету.

— Ходім у садок, — шепнула Ніна Зарубі.

Відчувши в домі продув, Туземський пішов до Ніниної кімнати зачинити вікно. Враз під подушкою спостеріг ріжок книжки. Витягнув її, прочитав революційний наголовок і побагровів: не було напису „Дозволено цензурою“.

Схопився за голову.

— В мойому домі нелегальна література? Моя дочка з революціонерами? Який скандал!

Ноги під ним підкошувалися. Серце стиналося. Руки тремтіли.

Ліг на канапу, заплющив очі й прислуховувався до важкого стуку серця: бух-бу-бу! Поволі очі заплющилися.

Збудив його гуркіт колес. Підвівся, виглянув у вікно й знову ноги підкосилися: приїхав Москвин. Серце мало не вискочило з грудей. Може на ревізію?

Та ховати брошуру було запізно.

— О, Господи! Заслужений протоєрей — і протидержавна література. Арешт, суд, вязниця! О, Мати Божа!..

— Можна? — долетів голос Москвина.

Туземський надав обличчу радісного виразу.

— Ааа! — вигукнув. — Віктор Михайлович! Дорогий гість! Просимо.

Москвин кланявся, подзвонюючи шпорами й довгою шаблею.

— Зробив собі маленьку прогульку. Захотілось свіжого повітря, відпочити душею на лоні природи.

— Відпочив би ти! — стукало в голові Туземського, — о, відпочив би, якби знайшов у моїй шуфлядці крамольну брошурку! Спаси, Господи, і помилуй!..

— А панни Ніни може нема?

— Є, є. В садку. Вибачте, зараз покличу.

Рушив до дверей і спинився. Хіба можна залишити жандарма з крамольною літературою? Вони мають добрий нюх. Може заглянути... Ні, ні, не можна виходити. Вихилився з вікна.

— Ніно! Ніно! Йди швидше. Маємо гостя, дорогого гостя.

Ніна була далеко й не чула. Старий хвилювався.

— Господи! поможи. Ніно! — гукнув голосніше. — Ніііно!

Нарешті почула. Вільніше відітхнув.

Побачивши з Ніною Зарубу, Москвин зморщив чоло й гостро зіщулив мишині вічка.

Витворився неприємний настрій. Тоді Туземський запросив Москвина перекусити. Кілька ча-

рок доброї горілки настрій поправили. Після чаю Туземський сказав Ніні:

— Покажи капітанові свій цвітник.

Ніна зрозуміла й запросила Москвина оглянути садок. Туземський непомітно сіпнув Зарубу за рукав і виразно моргнув: залишитися.

Коли Ніна з Москвином вийшли, Туземський попросив Зарубу до кабінету, зачинив двері, виглянув у вікно — чи Москвин далеко, вийняв з шухлядки брошуру й грізно спитався:

— Чи вам знайома ця книжка?

— Так, — відповів Заруба, — вона моя.

— І ви таку гидоту смієте вносити в мій дім, постачати моїй дочці? Прошу забрати й звільнити нас від своїх візит.

— Отче протоєреє! — зблід Заруба. — Я не можу її взяти. Тут жандарм. Потримайте в себе.

— Що? — вигукнув Туземський. — Ви хіба збожеволіли? Я маю перетримувати вашу нелегальщину? Забірайте, кажу вам! — пхав йому в руку книжку.

— Не можу! — відштовхував її Заруба.

— То я зараз віддам її Москвинові.

Заруба ще більше зблід, схопив книжку, сховав під кітіль і вибіг на подвір'ок. Звідти шмигнув за клуню й зник за кущами.

— Нарешті його викурив! — зідхнув Туземський, посміхаючись. — А то нахаба! Але й Ніна шкідниця. Ну, почекай! Побалакаємо.

Вийшов у садок.

— Де пан Заруба? — здивувалася Ніна. Туземський усміхнувся.

— Не призвичаєний до „міцної“. Закружилося йому в голові. Хе-хе-хе! Пішов на сіно. Хай виспитьсЯ.

Ніна підозріло глянула на батька. Москвин був дуже задоволений, що Заруба зійшов йому з очей.

Залишившись з Ніною насамоті під розкішним старим деревом, що немов благословляло їх своїми розложистими вітами, Москвин ще раз спробував щастЯ.

— Панно Ніно! Не можу без вас жити. І ще раз прошу...

— А я думала, що ви вже забули! — засміялася. — На жаль, нічого не можу зробити з собою. Та й взагалі не варто виходити заміж. Хіба не краще залишитися отакими приятелями, як ми з вами? Вільними й незалежними?

Москвин сціпив зуби.

— Прошу вибачити, що так часто надоїдаю вам. Мушу вже їхати. До побачення.

— Чого ж так швидко? В нас увечері так гарно: співи, гамір, запах квітів!

Туземський важко похитав головою. Він усе ще не тратив надії, що віддасть Ніну, хоч би й за Москвина.

Коли Москвин відїхав, Ніна спиталася батька:

— Де Заруба? Ти прогнав його?

— Так. І щоб більше я його тут не бачив. А як ні, то сам донесу. Це мій обов'язок. Я присягав на вірність...

— Огідно! — кинула.

Москвин, вертаючися з Силобору, не міг собі дарувати, що ще раз пробував щастЯ. Під жандармським кітілем аж кипіло:

— Це підозріло, навіть дуже підозріло...

Щоб хоча трохи забутися, ввечері пішов до „Русского Собрания“. Гостей було багато. Всі „зелені столики“ були заняті. До буфету не можна було доступитися. Інші, що прийшли зустрітися зі знайомими, проходилися групами по салі. Між тими групами крутився Наставний, вербуючи членів „Союзові“. Побачивши Москвина, пішов йому назустріч.

— А, пане капітане! Дуже радий, що зустрів вас тут. Давно вже шукав зустрічі. Знаєте, життя нема від цих революціонерів. На кожному кроці кидають мені колоди під ноги.

— А ви, отче, ногою їх. Хе-хе-хе! І відкидайте.

— Я так і роблю. А ось такого Зарубу не можу. Нічого в нього поважного нема. От просто студентське хлопчаство. А все ж варто б його трошки того...

— Так, так, — промимрив Москвин, — здається, варто...

VII.

Вийшло перше число „Братського Слова“. Ча-сопис мав вигляд скромненький, провінціональний. Частина матеріалу була видрукована українською мовою, але „яришкою“. Українська мова, а влас-тивно місцева говірка, викликала чимале зацікав-лення серед учителів і священиків. Та й статті ро-сійською мовою маскували все рідне.

Туземський, одержавши перше число, хоч і був далекий від національної свідомости, перечитав його з зацікавленням.

Знайшов коротенький історичний нарис про попередню свою парафію, а в ньому багато такого, про що й не чув. Під нарисом був підпис: „Ол“.

— Невже Олесюк? Гарно написано. Корисна річ.

На наступній сторінці побачив вірш уже за підписом Олесюка. Прочитав, розчулився. Така новинка на Холмщині! Досі ніхто ще віршів тут не писав.

Покликав Ніну.

— Подивись, який вірш написав Олесюк! У кожному слові відчувається глибока любов до народу. Аж соромно, що ти його нехтувала. А як дипломатично написано! Цензура пропустила. Бачиш? Здібний хлопець! Це не Заруба.

Поки батько говорив, Ніна перечитувала вірш.

— Патріотичний!.. — всміхнулася трохи глумливо. — А нехтував його ти, а не я.

— Я? — вигукнув Туземський, — та я його люблю, як сина!

— З якого часу? — глузувала. — Звідки ця несподівана любов?

Туземський не вгавав:

— Напишу йому. Нехай приїде до нас. Пограєте, побалакаємо... Може й ти напишеш?..

Прикусила уста й квапливо відповіла:

— Запізно!..

Старий знизив плечима.

— А я таки напишу.

Ніна йшла між деревами садка, зривала листя, м'яла їх у руці й кидала геть від себе. А в голові її стукало:

— Запізно... Хто пішов у підпілля, для того вже запізно... для того — лише вязниці, заслання, смерть.

Заруба від самої весни мешкав у Холмі. Пояснював він це тим, що мусить заробляти лекціями, бо стан його батька дуже тяжкий. Справді, мав кілька учнів: доню одного урядовця, двоє дітей якогось офіцера, й синка колишнього челядника, а тепер самостійного кравця, росіянина Бойкова, що вів майстерню на тій самій Поштовій вулиці.

Вечоріло. До мешкання Бойкова увійшов робітник слюсарсько-машинової майстерні Пуд Новіков і глянув на Бойкова допитливим поглядом.

— Будемо „мірити“? — спитався умовленими словами.

— Бракує ще двох „гузиків“. Зайдіть до другої кімнати.

Справді, за кілька хвилин з'явилися два „гузики“ — студент Тітов, син мирового судді, і покоевий маляр Йосель Шифман. Теж увійшли до другої кімнати. Новіков зняв із себе куртку й одягнув якусь нову, ще без рукавів. Студент зняв штани. Бойков відніс їх до першої кімнати й дав помішникові відпрасувати. А Шифман пильно переглядав прібки різних матеріалів — він „хотів“ замовити собі вбрання. В той саме час Бойків синок стояв на чатах перед домом.

— Товариші, — почав Шифман, голова комітету місцевого відділу соціал-демократів, — справа надзвичайно важна. Жандарми на наших слідах. Кількох на провінції вже арештували, а що їх випустили, то це нічого не значить. Мусимо знати, які відомості має про нас Москвин і як нам урятуватись від розгрому та арештів. Зрозумійте:

якщо розвідка пішла задалеко, то не сьогодні — завтра нас усіх накриють.

Новіков глузливо всміхнувся:

— То йдіть до канцелярії Москвина, загляньте до його шуфляд і довідаєтесь.

Думка про те, щоб довідатись, що саме має в руках Москвин, всім видалася божевільною.

— Але ми мусимо ці відомості добути, якщо хочемо врятувати справу й себе. Може б товариш Тітов щось зробив? Знайомий. Має добру опінію.

— Ні. Хіба ви думаєте, що він отак підпустив би мене до своїх актів?

— Може перекупити Сідорова? — підштовхував Шифман.

Усміхнулися.

— Хотів би я бачити, як то мишка піде перекупити кота, — знову всміхнувся Новіков.

— Але ви мусите щось видумати! — суворо сказав Шифман.

Настала гнітюча мовчанка. Шифман гнівно тер чоло.

— Ніхто нічого не може видумати? — оглянув усіх. — Тоді я запропоную свій плян. Москвин закоханий у Ніні й Заруба теж у ній закоханий. Треба, по-перше, змусити Зарубу зріктися її, а по-друге, переконати Ніну, що для великої ідеї революції вона повинна взяти на себе роль Юдити: вийти заміж за Москвина, видобувати всі секрети й передавати їх партії.

Цей плян усіх вразив.

— Це неможливе! Ні Заруба ні Ніна не погодяться.

— Що? — зашипів Шифман. — А дисципліна? Ми в партії не для забавки. За невиконання доручення суд і кара. Хіба забули нашу практику? Як не згодяться, то справа ясна: ми мусимо їх виключити й унешкідливити, а самі — зникнути... То що? Спробуємо?

Всі притакнули головою.

— Кому доручаєте переговорити з Ніною й Зарубою?

— Переговоріть ви самі...

— Згода. „Примірка“ закінчена.

Студент Тітов одягнув випрасовані штани. Новіков натягнув на себе власну куртку. І всі помалу вислизнулися на вулицю.

Ніна гризла нігті. Її обличчя було бліде. Чоло то морщилося, то розправлялося й ставало непомірно високе.

Перед двома годинами з нею балакав Шифман. Чи вона, навіть при своїй буйній фантазії, могла уявити собі щось подібне? Вийти заміж за жандарма, викрадати в нього службові таємниці, а для цього присипляти його чуйність гарячими ласками й зручною постійною брехнею?

Ніна ховає обличчя в долонях. По спині пробігають холодні комашки. Так страшно лоскотно й так огидно!

— А велика ідея, рятування людей і організації, прискіпшення революції і воля мільйонів?

Відводить долоні від очей, заламує руки, охоплює ними голову ззаду й так напружує сили, немов би хотіла розчавити її.

— Гидота! — В мені інша кров, інше виховання, інші почування. Легше піти не тортури й зари-

зикувати головою. Нехай мене судять, нехай виключають, нехай навіть вбють.

Заплющила очі.

З мряки виплигло обличчя Олесюка...

— Сьогодні балакав із Ніною, стальовим голосом говорив Шифман. — Вагається, але напевно погодиться. Ви маєте якнайсильніше вплинути на неї, щоб їй було легше зробити цей крок.

Заруба тремтів. Його нижня губа з близною викривилася й здригалася.

— Я цього не зроблю! Більше. Я до цього не допущу. Інша річ революція, а інша — торгівля живим товаром. Можете підіслати до Москвина свою сестру.

Шифман зчорнів від гніву.

— Ми вас змусимо!

— Не на такого наскочили. Партія це не дім розпусти...

Заруба стукнув дверима й вийшов.

Минуло кілька днів. До Холма прибув Зарубин батько, змізернілий, пригнічений. Вертався з Люблина, де в окружному суді відбулася його маткова справа з родичами. Справу він остаточно програв і з багатого господаря став бідняком. Землю відсудили родині. А скільки судових коштів!

— Отже, сину, — говорив із боєм, — більше тобі на науку нічого дати не можу. — Рятуйся, як знаєш.

Студент сціпив зуби й мовчав: у його голові йшло все ходором. Хіба з лекцій виживеш?

Балагули відходили до Грубешова, і старий мусів залишити сина.

— Я вас провожу, тату.

Пращалися мовчки.

— Якби не міг дати собі ради, вертайся додому, — сказав батько й сунув йому в руку останні три рублі.

Заруба вертався пригнічений, розгублений.

— Пане Зарубо! — почув біля себе незнайомий голос.

Глянув і шкіра на ньому стерпла: перед ним стояв жандарм Сидорів. Підвів руку до дашка й відрубав:

— Пан капітан Москвин просить вас зайти до нього.

„От і засипався“, — блимнуло в його голові.

— Коли? — спитався.

— Зараз.

— Ви будете мене вести по місті? — почервонів Заруба.

Сидорів усміхнувся:

— Ні! Що ви? Йдіть собі самі. Ми розуміємо... Хе-хе!..

Москвин привітався з Зарубою, як із добрим знайомим, попросив сісти, замкнув другі, внутрішні двері, обиті войлоком, нервово постукав по бюрку олівцем, і його мишині вічка зіщулились.

— Я вас запросив у важній справі, — почав, приязно всміхаючись. — На нашому терені працює революційна організація, яка вносить заколот у життя. Кожний рускій чоловік повинен боліти душею, що діється така аномалія, повинен навіть задля добра держави, поборювати це зло. Маю відомості, що ви як патріот, огірчені цим страшним явищем і маєте деякі відомості про цю організа-

цію. Тому й звертаюся до вас із проською — допоможіть правительству...

Заруба побагровів:

— Пане капітане! ви ображаєте мене. Я поки що студент. Інша річ, коли буду слідчим суддею...

Мязи на худорлявому обличчі Москвина заграли.

— Ах, ось що! В такому разі, пане Заруба, будемо говорити інакше. Ви належите до цієї організації. Правда?

— Я не належу, — заперечив Заруба.

— Це вже дозвольте знати мені. Що вас за це чекає, ви повинні собі уявляти. Але цього мало.

Затягнувся димом запашної папіроски й блаженно зіщулив вічка.

— Але цього мало, пане Заруба! Вам загрожує більше: смерть!

Заруба здригнувся.

— Так, вам загрожує смерть! — помалу тягнув Москвин.

І знову затягнувся папіроскою.

— Пане капітане! я вас не розумію.

— Хе-хе-хе! То я вам, як мойому старому знайомому, охоче це виясню. Ваша організація винесла вам присуд смерти за зраду, — це формально, а в дійсності—за порушення дисципліни...

Заруба зблід. Він доміркувався, що це за відмову сватати Ніну за оцього Москвина. Невже він усе це знає?

Москвин поволі підвівся і підійшов до Заруби. Будемо балакати просто, як люди. Коли б ви не були моїм старим, добрим знайомим, я б вас і не попросив до себе. Але знайомого треба попередити, коли йому загрожує смерть. Це мій мо-

ральний обов'язок. Отже рятуйтеся від смерти, як можете, бо присуд мусить бути виконаний.

По вузьких устах Москвина промайнула ледве помітна усмішка.

Заруба не міг зібрати до купи розгублених думок, а в голові його не переставало стукати:

— Присуд мусить бути виконаний... Смерть...

Несвідомо роздивився по кімнаті, якби в тих стінах шукав рятунку.

— Пане капітане! порадьте: що мені робити? Москвин безрадно розвів руками.

— Сам думаю, якби то вас урятувати Заруба похилив голову.

„Присуд... мусить бути виконаний... Смерть“...

Москвин узяв у нього мишині вічка й чекав.

Урешті зробив рух, немовби хотів скінчити розмову. В грудях Заруби похолонуло.

— Нічого не можу придумати, — похитав головою Москвин.

Раптом відвівся, немов би схопив якусь спасенну думку:

— Рятунок є, але дечого бракує мені. О, який би я був щасливий, коли б мені вдалося вас урятувати! А знаєте, який рятунок? Виарештувати всіх членів організації і посадити до в'язниці, потім—суд, знову в'язниця, заслання... Але для цього треба всіх знати. Мати їхні прізвища... усі акти, папери... Якби ви могли допомогти... ваше життя було б урятоване...

Заруба червонів.

— Це натяк, щоб я всіх зрадив і видав?..

— Хе-хе-хе! Ви ще правдивий студент! — засміявся Москвин. — Це не зрада, а самооборона. Вони вас виключили й засудили на смерть. Отже

ви тепер не товариші, а смертельні вороги. Так, як на війні. Вони вас хочуть вбити. А ви що будете робити? Будете деклямувати, що боронити своє життя неетично? Що вбити їх — гріх? Ні, молодий пане, так на війні ні один вояк ніколи не думав, не думає і думати не буде. „Як я його не вбю, то він убе мене“, — ось засада вояка. А ви для врятування себе навіть не потребуєте їх вбивати, а просто ізолювати. Хіба їм буде до вас тоді, коли сидітимуть у в'язниці? Та й знати ніхто не буде. Зрештою, це ваша справа — дати себе вбити чи не дати.

Москвин відійшов кілька кроків і ввічливо завважив:

— Але прошу вибачити. Пильні справи, а часу дуже мало...

— Заруба підвівся.

Москвин міцно стиснув йому руку.

— Якщо я буду вам потрібний, то прошу згоситися завтра, але тільки до одинадцятої години... Моє поважання!.. Моє поважання!..

Заруба вийшов блідий, збезсилений, морально розбитий.

З його чола, не зважаючи на спеку, скочувалися краплини холодного поту.

Цілий день не їв, не пив, блукав в околицях Холма. Все цвіло, радувалося, співало, квапилося жити.

— Невже вмирати?.. добровільно відмовитись від життя?.. задля божевільної примхи якогось Шифмана?.. І за нього загубити стільки людей? Ні!

Над Холмом уже простяглася ніч, коли Заруба вертався додому. Весело горіли вогні в рестора-

нах. На вулиці зустрічалися щасливі закохані пари. А він повинен собі винести сьогодні присуд смерті? Так, він, бо в його руках його життя. Може покінчити самогубством? А хіба це не те саме?

Вернувся додому, не роздягаючись, ліг на своє парубочьке ліжко й так промучився цілу ніч.

Коли засвітало, підвівся й підійшов до вікна. Жага життя солодкими муками наповнювала всю його істоту.

— О, як тяжко рішитись!

Але ось зза обрію блиснуло сонце. Почалося життя, нове життя.

Стиснув кулаки.

— Ні! Я хочу жити!.. жити!.. Вирішено!...

На бюрку Москвина горить лампа під зеленим абажуром. Угорі кабінету напів темно. В кутках ховається тихий жах. Цар Микола II дивиться з притьмарених золотих рам, холодно, навіть бучім-то суворо.

Москвин підводиться з крісла, зачинає обиті войлоком двері й починає ходити по кімнаті, дивлячись на мальовану підлогу. Всміхається:

— Хе-хе-хе! Повірів у присуд як-стій! Хлопчак! І не думав я, що так легко повірить у цю вигадку.

Задоволений. Має в руках виказ усіх членів організації, всього комітету, всі адреси. Дав уже розпорядження за кожним стежити, не спускати з очей. Треба лише дати друге розпорядження — арештувати.

І ось — уже кілька годин він сам гальмує цей крок. І все через неї. В списках членів організації є й вона — Ніна Туземська...

— О! — застогнав, — тяжка шапка жандармського офіцера. З Зарубою справа ясна... Тітова треба залишити на волі... Задля батька... бо людина впливова в Петербурзі... А Ніна!.. Хіба я можу посадити її до в'язниці? Зріктися її назавжди?..

Мимохіть глянув на портрет царя Миколи. Дивиться на нього сумно, немов каже: „Охороняй мене добре, бо престолові загрожує небезпека“.

— Так! Це мій обов'язок!..

Сів за стіл і взяв у руку олівець.

Але рука впала, як камінь.

Знову глянув на царя Миколу в притьмарених золотих рамах.

— Хіба „він“ верне мені спокій і щастя? — подумав.

Відвернувся від портрету.

— Може вона ще... надумається... зміниться...

— Так, — вирішив, — через неї Росія не завалиться.

Почав швидко писати, заклеслювати, знову писати. Перечитав і подзвонив.

Ввійшов Сидорів.

— Зараз... написати оце... начальникові земської стражи й закликати всіх агентів.

—

Наступної ночі виарештували всіх членів у Холмі, всіх звичайних членів у цілій окрузі та забрали всі акти й документи. Залишилися на волі тільки Ніна, Тітов і... Заруба...

Тої самої ночі Заруба був уже в своїх батьків...

Ніна очікувала арештування кожної хвилини й, щоб бути готовою, сиділа безвиїздно в селі Силоборі.

Туземський радів, що змінилася, і гаряче дякував за це Богові в своїх щоденних молитвах. Нудно, в муках тягнулися одноманітні дні.

IX.

Ніна приїхала до Холма вперше після довгої перерви. Другобіч люблинської вулиці побачила молодого урядовця, високого росту, в новенькій уніформі. Вже хотіла відвернути погляд, як ураз урядовець вклонився їй. Глянула вдруге. Урядовець переходив через вулицю просто до неї.

— Невже Заруба?

Так, це був він. Підійшов і вклонився.

— Що це за зміна? — холодно спиталася.

— Кинув учитися. Одержав посаду в акцизі.

— Видно, маєте добру протекцію, — двозначно всміхнулася.

Заруба злегка почервонів.

— Випадково. Виходу для мене іншого не було: батько втратив увесь маєток...

— Вибачте, — сказала, — я дуже спішу. До побачення!

Не йшла, а бігла.

— Невже?.. Невже правду шепчуть, що він усіх засипав?.. Справді, і не арештували його й посаду так швидко дістав?.. Дійсно підозріло... Ні, ні! Не хочеться вірити... А я його так цінила, майже любила... О, яке це страшне! Жах, жах!

Відчула, що долоня, яку він устиснув їй, пече її, вогнем пече.

Чутка про те, що Заруба зрадив своїх товаришів, була для неї таким тяжким ударом, якого вона досі ще не переживала. Мало не захворіла.

І помалу, як із імли, почала виринати перед нею постать Олесюка.

— Мій забутий добрий геній тиші й спокою...

Негайно написала до нього листа, правда, коротенького, отак собі, ні про те, ні про се...

І гарячково чекала відповіді.

Коли сотський приніс листа з пошти, Олесюка не було вдома.

— Салько! — гукнув, — як прийде вчитель, віддаси йому цей лист. Та не забудь, не згуби!

— Добре, не турбуйтеся.

Салька вміла читати. Глянула на штемпель: „Холм“.

— Гм...

Сховалася в куток, розклеїла коперту, витягнула невеличкий аркушик паперу й почала читати. Очі її наливалися кровю.

— Ніна? Ах ти суха відро! — То ти ще не даєш йому спокою? Ще лізеш до нього? Чорта лисого дочекаєшся, а не відповіді.

Підійшла до грубки й кинула листа в огонь.

— Тепер чекай. Ха-ха-ха!..

Минали тижні, а відповіді від Олесюка не було.

Цього Ніна ніяк не сподівалась.

Жінка в ній була ображена в найвищій мірі.

Переболівши цей другий удар, скорилася перед долею й сказала сама собі:

— Що-ж, так, видно, судилося...

Х.

Наприкінці серпня Туземські були в сусідньому селі на іменинах матушки. Як звичайно, нові знайомства, добрий обід, багато молоді, співи прогульки.

Але Ніна почувала себе зле: всі чомусь занадто придивлялися до неї. А особливо — студент варшавської політехніки Козинський, син столяра з сусіднього містечка. За його інтелігентність, уміння заховуватись у товаристві, дотепність і розкішний голос, його охоче приймали. Та й сам він був непоганий: блондин, кучерявий, з глибокими сталевими очима й прямими, вирізненими устами.

— Не буденний, — подумала Ніна, — цікаво, чим він дихає?..

Коли молодь почала танцювати, він першою запросив Ніну.

— Не танцюю... від деякого часу...

— Погана ви дипломатка, — шепнув їй, — вам власне треба танцювати, сміятися...

Ще не встигла відповісти, як вів уже він її під такт вальса.

— Хіба ви мене знаєте? — спиталася в вирі танця.

— З усіма подробицями.

— Цікаво...

Коли смерклося, Ніна вийшла з дому прохолонути. За нею вийшов і Козинський. Опинилися на дорозі.

— Розгромили вас? Не заперечуйте. І не дуже шкодуйте. Та організація не для вас, холмщан. Коли вже бути революціонером, то справжнім. Ваші

не оживуть, а як і оживуть, то не хутко. Тому раджу приступити до нас. Ми, соціал-революціонери, zorganizовані краще, бо нас менше, але все браття добірна. Та й цікавіша робота. Що може дати сильніші емоції за добрий замах?

— Я хотіла б ближче познайомитись.

— То ходім далі від хат...

Коли верталися до священичого дому, Ніна твердо сказала:

— Памятайте, вирішено...

XI.

Олесюк одержав два листи.

Перший був від протоєрея Туземського. Старий просив його приїхати, відпочити й розважитись.

В цьому моменті почув на ганку чийсь кроки. Виглянув — Захарчук. Поклав другого листа під книжку й пішов назустріч.

Захарчук, що проводив літні ферії в батьків, як завжди був у доброму настрої і жартував:

— Ге! Читав твій вірш, читав. Хитрий ти малорос! Далебі, під цим віршем підписався б кожний мазепинець. Його можна розуміти навіть дуже широко — аж до самотійности. А цензор нічого й не доглянув. Дурний москаль!

Голосно засміявся.

— Ага! Згадав. Маємо цікаву сусідку. До Ольшань приїхала нова вчителька, Хабазюківна, з маріїнок. Хочу тебе познайомити з нею.

— А хіба ти знайомий?

— Я теж ні. Але це нічого не значить. Може б ми відвідали її? Як гадаєш? Не може ж вона скла-

дати візити нам, парубкам. Отже підемо до неї і я тебе познайомлю. Придивишся. Може й оженю тебе. То що?

Олесюк готовий був завалитися крізь землю, щоб тільки не залишитися насамоті з самим собою. Тому охоче згодився піти в Ольшані. Поки він одягався й причепурувався, Захарчук перекидав від нудьги книжки й часописи. І натрапив на нерозпечатаного листа.

— Бачу, що ти не дуже цікавишся листуванням.

Олесюк — лише тепер згадав про свій другий лист. Розірвав коперту й почав читати:

— Дорогий Семене Павловичу! Прочитав ваш вірш і мало не скавав від захоплення. Чудово! Тому пишу до вас та прошу взяти участь і в другому часописі, що називається „Холмський Народний Листок“. До редакції не належу, але помагаю їй. Та й цього мало. В Холмі існує „Союз русскаго народа“. Вступіть у члени й поширюйте нашу ідею. Зробіте добру кар'єру. Треба об'єднуватися й притягати маси, бо на нас іде кривава революція. Вона змете нас усіх з землі. Надіючись на вашу швидку відповідь, залишаюся з глибокою пошаною до вас священник П. Наставний“.

Захарчук вибухнув голосним сміхом:

— Розкішна кар'єра! Що ж, станеш „русским народом“?

Олесюк насупився.

— На дурні запитання не відповідаю.

Захарчук забалакав поважніше:

— Виходить, що в Холмі є дві течії: одна — „Братське Слово“, а друга — „Союз русскаво народа“.

— Помиляєшся. Третій напрямок — підпільні революціонери.

— А, правда! — всміхнувся Захарчук, — симпатія Ніна, Заруба й „іже з ними“. А четвертий значить, — ми, мазепинці...

Учителька Хабазюківна, побачивши біля школи двох молодих людей, захвилювалась. Поки вони дійшли до дверей, встигла дещо поправити в кімнаті й заглянути до дзеркала.

Перший ввійшов Захарчук.

— Вибачте, що ми без запрошення. В нас тут такий звичай: як почуємо, що Бог покарав кого учительством, зараз йдемо відвідати нещасну жертву. Дозвольте вам представити мого товариша: Семен Олесюк, учитель, поет, музика й серцеїд, — поручається бути з ним обережним. А я — звичайний раб Божий Іван Захарчук.

Хабазюківна радо привітала гостей.

А ще за кілька хвилин мертвий шкільний будинок аж дрижав від сміху й співу. Олесюк милувався не лише сопраном панни Олі, але й її гарним ніжним личком та грацією. Вона дуже нагадувала йому Ніну: така сама гнучка, прудка й з такими самими карими очима, лише... весняно ясным, без таємничих закутків і хмаринок.

Коли їхні погляди зустрічались, Олесюк відчував щось таке, чого не міг би висловити людським словом. І це „щось“ вичитував він і в її очах. Він ясно бачив, що вона дивиться на нього не так, як на Захарчука, але чому, не міг собі ще пояснити.

— Ви знаєте Ніну Туземську? — спиталася Оля, коли Олесюк прашався з нею.

— Так, знаю.

— Вона мені казала... — додала таємничо.

Тепер Олесюк зрозумів, чому вона дивилася на нього так особливо.

Пращаючися з Олесюком, Захарчук спитався:

— Відповіси Наставному?

Олесюк вибухнув:

— Ти сказився чи що?.. Відповідати Наставному?

ХІІ.

„Пречиста“ — свято Холмщини.

Це слово електризувало холмщан.

Вже за кілька тижнів до свята в Холмі й старі й молоді жили під настроєм близької прощі до града Данила. Кожний мріяв поїхати чи піти туди. Мами й тати, коли хотіли пообіцяти дітям щось найкраще, казали, що візьмуть їх на свято до Холма.

Не всім щастило побувати на холмському святі „Пречистої“, але мріяли про це щастя всі.

І збиралися в Холмі на „Пречисту“ десятки тисяч людей, як з Холмщини, так і з Волині й Полісся. Збиралися тут переважно народні маси, але бувало й багато інтелігентів.

Тому-то слушно хвилювався Москвин, коли наближалося холмське свято. Треба було мати сотні очей і вух, щоб усе доглянути й все підслухати. Всю надію покладав він на тайних агентів, що повинні були невпинно нишпорити між прочанами.

Москвин не лякався праці „для блага отечества й престола“. Заздалегідь озброївся в усю можливу зброю. Особливою його турботою був догляд за студентами, учнями старших класів, сільськими вчителями й взагалі інтелігентами.

Олесюк одержав від Бринського запрошення прибути на нараду холмщан, що мала відбутися в Холмі підчас свята. Він дуже зрадів, що побачиться з різними скромними діячами Холмщини, а в тому числі зо співробітниками „Братського Слова“.

З ними поїхала вчителька Оля. Їхати треба було біля 40 верств. Виїхали дуже раненько, щоб якнайшвидше прибути до Холма. Погода була чудова. Вранці трохи мерзли, але коли пригріло сонце, стало аж гаряче. За весь час попасали коні всього один раз. Оля не переставала щебетати. Час линув непомітно. Олесюк був дуже вдячний Захарчукові, що він виїхав окремо ще напередодні: не перешкоджував йому.

В Холмі заїхали до Оліних батьків. Були вони міщани, мали власний дім, і невеличку крамницю. Крім Олі, мали ще сина, учня духовної семінарії.

Олесюк почистився з дороги й негайно пішов до Бринського. Той привітав його, як рідного брата. Оповідав, що діло йде добре, що вчителі відгукнулися прихильно, що має багато привітів від селян. І врешті сказав:

— В пятій годині тут, у мене, відбудеться нарада співробітників і приятелів. Приходьте.

Коли Олесюк вертався з редакції, зустрів Зарубу — урядовця. Заруба зробив вигляд, що не бачить його й звернув у бік.

На Горці вже було багато прочан, переважно з Волині й Полісся. Вони трималися купи, співали або слухали лірників. Найбільші непосіди весь час вешталися. Всюди їх було повно. І всюди вони міцно трималися гурту, навіть один одного за одяг.

Біля Олесюка пройшов Москвин у супроводі жандарма. Звичайно, не пізнав якогось там сільського вчителя. Обійшовши Горку, Москвин вернувся до своєї канцелярії і гукнув:

— Покликати „Гончого“!

Як зіпід землі з'явився віспуватий парубок літ під тридцять з колючими чорними вічками й солодкою усмішкою.

— Одягнетесь по селянському й попильнуєте студентів. Вони мають десь зібратися на нараду. Передайте всім агентам...

Зчерги покликав Сидорева, повторив йому, що студенти мають відбути нараду, й додав:

— Переодягнись і доглянь за Гончим та всіма іншими. Нічого особливого не чув?

— Нікак нет.

— А памятаеш, хто вранці має приїхати?

— Пан міністр внутрішніх справ, високопреосвященніший митрополит київський, пан оберпрокуратор синоду...

— Досить! Двірець, дорога до собору, Горка

й „собрание“, — розумієш? На прїзжу охорону не покладатися. Поставлені люди?

— Так точно. Всюди є наша охорона.

— Взагалі добре дивитися.

— Слухаю!

Крім уже знайомого священика Салінського, Олесюк зустрів у Бринського ще вчителів Ткачука, Любинського й Семенюка, священика Трачинського й вчителя гімназії — холмщика Латошинського, що вчителював десь на Підляшші чи в Польщі.

— Панове! — почав Бринський, — часу маємо дуже мало. Я мушу офіційно бути в соборі на вечірній службі. Тому скажу коротко: діло започатковане. Треба намітити в загальних рисах, що робити надалі.

Перший забрав слово Латошинський. Радив усім зайнятися записуванням народніх мельодій, видати повний згармонізований на чотири голоси „Богогласник“ і підготовити збірку народніх пісень Холмщини з нотами.

Ткачук звернув увагу на необхідність видати збірку нарисів про народні звичаї й обряди та якусь читанку для народу.

Священик Салінський сказав, що пише коротку історію Холмщини й просив Бринського подбати в майбутньому, щоб вона була видана.

Вчитель Любинський радив друкувати відомості з історії парафій, міст і сіл, пісні та легенди.

Священик Трачинський звернув увагу на експлоатацію селян приватними купцями й просив Бринського розробити плян „потребітельських“

лавок¹⁾), а в Холмі — центральної складниці товарів і „Позичково-Ощадностевого товариства“.

Бринський, висловивши свою радість, що ця маленька нарада так річево поставилася до потреб Холмщини й зо стількох сторін обійняла їх, поінформував зібраних, що він уже працює над заведенням на Холмщині кооперації, а одночасно й над заложенням у Холмі банку.

— А ви, наш лірнику! — вигукнув Салінський, звертаючися до Олесюка, — співайте нам про нашу старовину й кращу долю Холмщини.

Бринський підвівся й сказав:

— З усього видно, що Холмщина проснулася й відродження її почалося. Прийде воно нелегко. Одночасно помічаються і інші течії, що будуть шкодити нам. „Істинно-руськіє“, ті, що в „Союзі русскаго народа“, проти нас, як сепаратистів. Зрештою, сьогодні на зборах Брацтва почувете їх. Радив би не виступати й не виявляти себе...

XIII.

— Хто раз був 7. вересня, напередодні Пречистої, на Холмській Горці, той ніколи цього дня не забуде.

І нижня й верхня Горки обліплені народом. Усі місця між деревами, цвинтар, соборна площа й узбіччя самої Горки, — все це уквітчане різнобарвними живими квітами й гомонить тисячеголосим гомоном української мови й українських церковно-народніх пісень та звуків лір під барвний супровід дзвонів.

¹⁾ Кооперативи.

Хоч раз на рік підіймалася, як морська хвиля, могутня українська стихія з усіх закутків Холмщини, Підляшшя, Полісся й Волині, щоб залити Холм і показати московським окупантам, що вона не вмерла.

Здавалося, що цього вечора встає з забутої могили сам Данило зо своїми боярами й дружинниками та ходить серед мас, напуває їх живою водою зо свого княжого колодязя й промовляє до них у звуках пісень і старовинної ліри.

Багатотисячна хвиля цілковито заливала собою маленькі гуртки зрусифікованої інтелігенції, заглушала її чужу мову, запирала її зарозумілість і будила приспане національне сумління. Не в одного сина Холмщини, засліпленого величчю урядової Росії, пробуджувалося тут це національне сумління.

Росіяни відчували цю стихію й робили все, щоб спрямувати її в свій бік. По закінченні урочистої всенічної вони висвітлювали на екрані живі картини й портрети „царського дому“, палили „бенгальські вогні“, ракети і т. п.

А в той саме час гуртки холмщан співали під деревами „Пречиста Діво, Мати Холмського краю... не дай пропасти“, лірники тягнули старі козацькі думи, молодь запліднювалася українським духом.

Ніна вже від години шукала Козинського й все надарма. Втомилася й вирішила піти до Хабазюків та відпочити. В той саме час, коли звертала в бокову вуличку, з брудного підвірка виринав Козинський.

Обережно озирнувся й шепнув їй:

— Завтра приїзджають „високі гості“. Здається, буде зустріч із „пампушками“¹⁾... Будьте обережні... Зараз відбудеться засідання комітету...

— Слухайте... я пропоную себе... скажіть там... хай доручать замах мені, — шепотіла тремтючими устами, — мені остогидло життя...

— Це не для вас, — усміхнувся, — вам вишивати хрестиком...

— Ви не знаєте мене. — Візьму та сама кину.

— З нещасного кохання? Але не кидайте так швидко, бо не попадете! Хі-хі-хі! Зрештою заспокойтесь, запропоную вас. Зустріньтеся зо мною отут біля 11 год. Якщо мене не буде, значить: ні.

Відійшла, кусаючи уста від хвилювання. Її легковажать. Він смішки собі робить. І як сміє!

Зустріла Олесюка й серце міцно стукнуло в грудях.

— Може останній раз його бачу. Може попрощатися з ним? На всякий випадок...

Поки вирішила, юрба проковтнула його.

Олесюк самотно блукав у хвилях прочан, прислухуючись до мінливої народньої мови.

— Діогене! — почув.

Це був Захарчук.

— Ти самотній? Де ж твої малороси? Де добра фея Оля?

— Нікого не бачив.

— Побалакав би з тобою, та спішу, — нахилився до його вуха й шепнув: — „наші“ збіра-

¹⁾ Бомбами.

ються на нараду. Ткачука знаєш? Він теж з нами, всміхнувся, — кинув вас. Є і волиняки. І Сивошапка. Ну, до побачення.

— Ткачук уже з ними? — здивувався Олесюк і відчув себе ще самотнішим. Усіх щось кудись пориває, а він неначе прилип до одного місця.

В душі зродився сумнів. Чи не треба йти з ними?

— А хіба наша праця менше важна, ніж тихі шушукання по кутках? Хто робив би нашу роботу, коли б усі пішли в підпілля?...

Міцно переконував себе, а якась гостра колючка не переставала впиватися в його душу. Тому дуже зрадив, коли зустрів Олю з кількома панночками. В їхньому товаристві провів час на Горці майже до півночі. Коли сходили з Горки, підійшов Павлик і шепнув Олі:

— Революціонери мали відбути нараду, але поліція ходила по пятах і унеможливила.

— Арештували кого? — перелякалася.

— Ні. Але тссс!... Ось жандарм Сидорів, переодягнений.

Павлик знову зник. Олесюк відвів Олю додому. Коли вертався до свого готелику, спостеріг, що за ним іде якийсь тип...

В 11 годині Козинського на умовленому місці не було. Ніна була пригнічена й сумна. Не могла заснути. — О, якби мала бомбу! Сама кинула б.

Вранці Олесюк пішов до Хабазюків, щоб разом із Олею піти на Горку. Вже перед самим домом згадав, що Ніна спиняється в Хабазюків,

і різко повернув назад. На вулицях рух зростав. Із усіх сторін їзжали до Холма тисячі фір. Хідники щільно були зайняті пішоходами. Селянська Холмщина вливалася до своєї столиці велитенськими хвилями. Поліція метушилася.

Горку як маком засіяло. Проїшла чутка, що приїжджають міністри з Петербурга й митрополит із Києва. Москвин, жандарми, „земська стража“ і всі агенти з самого ранку були на ногах. Ніна теж була на вулиці й, кусаючи спечені уста, з замиранням серця чекала на вибух. Та дарма. Гості проїхали з двірця спокійнісінько.

— Нездари! — кипіла Ніна.

Після Служби Божої з собору вилилася величезна хвиля духовенства й представників влади в блискучих мундурах. Спів, гудіння дзвонів, хвилі народу!

Процесія спинилася біля підвищення в головній алеї. Молебень. Проповіді. І нарешті, коли процесія вернулася до собору, на підвищенні з'явився якийсь буцім-то селянин із Галичини й звернувся до селянської маси з промовою. Особливості його мови вказували на те, що він справді був з Галичини. Промовець склав привіт холмщикам від Галицької Руси, висловив від імени Галичан почуття радості, що холмщанам „так добре живеться під Росією“, оповів про „руській дух“ серед галицьких селян і закінчив висловом віри, що настане час, коли всі „руські землі“ об'єднаються під царським „скіпетром“.

— Нанятий! Його навмисне спровадили, — шепнув Олесюкові Захарчук. — Мабуть, добре заробить...

Враз прикусив язика, бо поближу крутилися якісь типи з дуже рухливими очима й гострими вухами.

По скінченні церковної урочистости селянські маси почали швидко відпливати з Холма по залізниці й по всіх битих шляхах.

А в той саме час відбувалося річне засідання брацтва з короткими, але дуже голосними промовами різних високих достойників. Сільське духовенство мовчало. Виступив лише новоспечений священник Платон Наставний і бухнув гарячу „патріотичну“ промову, натякаючи на небезпеку з боку сепаратистів.

Епископ прикусив кінчики вусів, а „союзники“ оплескували.

Ніна, що теж втиснулася до салі, глянула на міністра внутрішніх справ та обер-прокуратора синоду й в душі знову вилаяла своїх товаришів, що не почастили їх хоча б маленькою бомбочкою.

По закінченні зборів Брацтва інтелігентська сметанка поплила до „Русскаго собранія“, де вже накриті столи для сотень гостей.

Олесюк більше не бачив Ніни: вона виїхала додому, щоб не зустрінутись із Олесюком у Хабазюків.

До пізньої ночі гостював Олесюк у Олі, де молодь весело бавилася. А над ранком разом з Олею виїхав на село,

Коли скінчилися „пречистенські“ урочистості, кожний з відповідальних чинників Холма вільніше зідхнув. Тепер можна було зайнятися власними справами, а передусім — реалізуванням своїх відпустових здобутків. Аджеж майже кожний поробив корисні знайомства, показав себе, вислужився.

Але найквাপливіше взялися за цього роду працю Москвин і Наставний, що робили кар'єру в прискішеному темпі, однаково зручно використовуючи кожний, навіть найдрібніший сприятливий момент.

Москвин віддихав повними грудьми. Настрій в нього змінився. Мишині вічка тепер виблискували спокоєм і задоволенням: одну революційну організацію зліквідував, до заволодіння спокою не допустив, про підготовлений замах кого слід поінформував і спокійно чекав підвищення на службовій драбині.

Можна було знову подумати й про особисте щастя й тим більше, що Ніну цілковито ізолював та зачинив у селі.

І був переконаний, що тепер, коли він знає всі її секрети й тримає її долю в своїх руках, вона не буде занадто пручатися. А потім... при звичайтсья...

Наставний почув себе ще краще. На святі в Холмі був один із чоловічих київських провідників „Союза русскаго народа“. Наставний зробив на нього найкраще вражіння. Зауважив Наставний

і те, що впливовий гість покладає на нього великі надії.

— Ви молодий, отче, енергійний, повний сил, можете багато зробити, — казав йому. — І далеко підете... Треба лише прискіпити темп... бо знаєте, все може статися...

О, Наставний чудово розумів його!

І темп своєї діяльності прискорював.

— Ось тільки той гальмує, — думав про єпископа, — але дам собі раду й з ним... Має він уже ворогів і в Петербурзі...

І раптом засміявся:

„Хай воскресне Бог і зникнуть вороги Його“! — блимнуло в його коробковатій голові, а на пухких устах розтанула жорстока усмішка: — І зникають уже й зникнуть зовсім! Ха-ха-ха! Від революціонера Заруби залишилася сама уряднича шапка. Та й цього мало. Ворог престолу не сміє її носити. Вже я про це подбаю. А Ніна? Хі-хі-хі! Сидить у селі тихше трави й доїть корови. Почекай, змушу ще тебе бути на послугах. Захарчук уже гризе поліські пісочки. Хо-хо-хо!

Руді брови враз насупились.

— Ще мені тут плентаються під ногами оці Януси-народники, різні Бринські, Олесюки та їм подібні. Крутії! І туди бочком і сюди другим. Прийде час і на вас!...

Так думаючи, помалу, за штучною повагою ступав по сходах Данилової Горки.

В браму ввійшов Туземський.

— Вітайте, отче протоєреє! — вигукував, — сам Бог післав вас мені. Давно хотів із вами побалакати. Ви досі не є членом „Союза русского народа“. Ай-я-яй! Надіюся, що ви приступите... Й

панна Ніна теж. Хе-хе-хе! Роки йдуть, люди стають розумнішими.

Туземський побагровів.

— Таким тоном можете, отче, говорити з ким іншим, але не зо мною. До побачення!

І пішов далі, тремтючи всім тілом.

Наставний зблід.

Не йшов, а біг. Побачивши його здалека, Бринський звернув до крамниці, щоб не кланятись йому.

— Дійде й до тебе черга! — погрозив йому в думках розюшений Наставний.

Москвин віхав у Силобори розкішним фаєтоном. Веселий, блискучий, жвавий.

Було це в неділю пополудні.

Туземський побачив його крізь вікно й затремтів:

— О, Господи! З добром він чи з лихом яким? Вбіг до Ніниної кімнатки й шепнув:

— Москвин... приготуйся...

На ганку дзвонили шпори й брязкала довга шабля. Старий відчинив двері й ввічливо вітав гостя. Ввійшли до сальонику. По якимсь часі Москвин спитався.

— Панна Ніна, надіюся, вдома?

— Так.. лише хвора... лежить...

— О, яка шкода! Але ошчасливить мене, вийде на хвилинку?..

— Зараз спитаюся.

Коли Туземський вийшов, Москвин нервово підвівся. Вічка блиснули зловіщим вогником. На обличчі шкіра перешарпнулась.

Ввійшла Ніна, трохи бліда, стримана. Туземський вийшов буцім-то в господарських справах. Москвин, намагаючись бути веселим і спокійним, після вступної розмови на різні теми, поставив справу руба:

— Панно Ніно! мої вчинки показали вам, як я вас кохаю, — делікатно натякнув на те, що її оминуло арештування й всі інші неприємності. Чекав терпеливо на вашу відповідь. Сьогодні прибув, щоб остаточно одержати її.

Ніна ще більше зблідла. Після деякої мовчанки коротко відповіла:

— На жаль, ні... Вирішила заміж не виходити... І дуже прошу більше цього питання не порушувати...

Грізно заgrimіла шабля, їй тривожно відгукнулися остроги. Москвин уклонився й вийшов. Ніна на прощання не сказала йому ні одного слова. За хвилину фаєтон відїхав. Під Туземським зібгнулися ноги. Сів на подвір'ї на пеньку, що на ньому рубали дрова, й схиливши голову, повторював:

— Знищить нас, знищить...

— Нахаба, — стукало в Нініній голові, — посіпака.

По двох тижнях, у наслідок заходів Наставного, Заруба був переміщений з Холмщини до „внутрішньої губернії“ в Московщині...

На початку жовтня протоерей Туземський приїхав до Холму в урядовій справі й зайшов на пошту. Один зі службовиків, що знав його особисто, сказав йому, що на ім'я Ніни є невеличка пачка, і запропонував йому взяти її. Туземський був дуже заклопотаний, похапцем одержав пачку, кинув на бричку й побіг полагоджувати інші справи.

Коли вернувся з Холма, Ніна була на прогульці. Лише тепер поцікавився пачкою. Його увагу звернув поштовий штемпель: „Варшава“.

— Що б це могло бути?

Раптом, як молотом, стукнуло в голову:

— Може література?..

Миттю заніс пачку до свого кабінету й тремтучими руками почав розрізувати шнурок та розпорювати полотно. В пачці було з десяток революційних брошурок, а між ними записка:

„Для наукових студій“ від К...

Туземський мало не рвав на собі волосся.

— Це жах! Прислати таку мерзоту до моєї хати? І хто б це міг бути? Босяк, хуліган! Треба щось зробити, для власної оборони, для охорони своєї дитини.

Зав'язав брошурки й гукнув на парубка:

— Запрягай коні! Та швидше! Швидше!

За годину був у Холмі. Москвина в канцелярії вже не застав. Пішов до його приватного помешкання. Побачивши його, Москвин здивувався.

— Вікторе Михайловичу! — хвилювався Туземський, — страшна справа. Віддаю її в ваші руки.

Розгорнув папір і поклав на стіл кільканайд-
цять різних брошурок.

— Ось до чого доходить! — казав тремтючим
голосом. — Хтось силоміць накидає Ніні оцю
гидоту. Я мусів стати в обороні своєї дитини.
Робіть тепер, що хочете.

Москвин приплющив одно око, всміхнувся,
перекинув недбайливо брошурки й відповів:

— Дійсно! Це нахабство накидатися комусь.
Шкода, що не знаєте, від кого. Але ви, отче про-
тоєрее, не хвилюйтеся! Молодь завжди дуріє.
Мені дуже шкода панни Ніни. Дуже шкода! Прошу
передати від мене найщиріший привіт. Нехай бу-
де спокійна. А ці книжечки ви дозволите залишити
в себе? — ввічливо вклонився.

— Але-ж прошу. Я на це й привіз їх до вас.
Випроваджуючи Туземського до коридору,
Москвин солодко говорив:

— Будьте спокійні! Привіт панні Ніні.

Тої самої ночі жандарми перевели ревізію в
помешканні протоєрея Туземського та в помеш-
канні студента Козинського в Варшаві. І Ніну й Ко-
зинського арештували.

Туземський мало не вмер від цього удару. Його
обурення перейшло всі межі. Козинський ви-
слав книжку, а Ніну арештували! Де-ж справедли-
вість? Вранці виїхав до Холма. Побіг до Москви-
на. Той заспокоював його й казав, що все це дур-
ниці, що Ніну затримано хвилю, щоб лише дещо
вияснити.

Минали дні, тижні, а Ніна все сиділа в в'язниці.
Тепер уже не в Холмі, а в Люблині¹⁾.

¹⁾ Губерніяльним містом був Люблин.

Арештування Ніни Туземської, дочки заслуженого протоєрея, за протидержавну роботу викликало не лише в Холмі, але й по цілій Холмщині здивування.

Всі, що були знайомі з Ніною, та підтримували з нею ближчі звязки, були взяті під підозріння й таємний догляд.

Вісток про арештування Ніни й Козинського в часописах не було. Олесюк довідався про це від Хабазюківни. Прислала до нього листа з проською допомогти їй написати урядового листа. А коли він прийшов, зачинила двері й шепнула:

— Ніна арештована. Якщо маєте які листи, знищіть...

Вістка про арештування Ніни сильно вразила й приголомшила Олесюка. Коли він уявляв собі її ніжну постать десь у похмурій келії вязничних мурів, серед суворого, брутального оточення, не міг знайти собі заспокоєння ні в улюбленій праці, ні в природі, що вже одягалася в золото й пурпур, ні навіть у сні.

Йому було здавалося, що між ними вже зірвані останні нитки. Були дні, коли він цілковито забував про неї. Навіть більше, іноді все, що колись було, видавалося йому звичайним сном.

І раптом — такий глухий, глибокий біль!

Оля стала стриманою й замкнутою. Від її спостережливого ока не скрилося, що Ніна ще не вмерла в Олесюковій душі, і що вона, Оля, є лише плястром на його рану, звичайною доброю знайомою, засобом до забуття. І хоча роздвоєна Олесюкова душа тягнулася до неї щиро й з почуттям глибокої симпатії, Оля відсовувалася від нього все далі.

Одно ще вдалося Олесюкові довідатися від неї: що Козинському закидають якусь „крамольну“ роботу серед салдатів та що його справа — в варшавському воєнному суді, а Ніну судитиме люблинський окружний суд. Довідався й те, що Туземський сподівається розправи десь на весні. Стара рана зайтрилася.

XVI.

Настала зима. Село вдяглося в білий пухкий кожух. Люди вже думали про близькі Різдвяні свята. Особливо цікавилася ними молодь. На Холмщині душею цих свят — ріжноманітні місцеві колядки.

Олесюк почав готувитися зо своїм хором до колядування.

Довідався про це новопризначений священик Степанишин і запросив його до себе побалакати. Священик - вдовець розчулився й багато оповів йому з свого довгого життя. Він із Галичини. Був москвофілом. Захоплювався „славянською“ Росією і мріяв про злучення з нею Галичини. Життя під Росією уявляв собі як рай. Після скасування унії в 1875 р., коли на Холмщині, бракувало православних священиків, Степанишин переселився сюди, прийняв православ'я і став священиком.

В очах Степанишина блиснули сльози.

— Тут, пане добродію, похоронив я жінку. Тут у марійській школі в Холмі виховалася моя одинока донечка Віра. І тут я цілковито осиротів. Душа роздвоїлася. Все те рідне, видите, від чого я в Галичині тікав, тут стало для мене святе, а те, що мене вабило, стало чуже. Так, пане добродію,

серед русскіх я почуваюсь чужий. Відживаю душею лише тоді, коли побачуся зо своїми земляками-галичанами: священиками Теліховським зо Старого Села, Лопатинським з Вишнева й іншими. Ви напевне чули про них?

Степанишин витер очі й говорив далі.

— Є ще тут галичани Білецький, Чайківський, Ганкевич у Холмі. О, Ганкевич то груба риба — ключар собору, права рука єпископа. Ті вже пішли дуже далеко, цілком рускими стали. Тільки оцей наш гурток ще живе своїм життям. Як зберемося, то хоч нашого фербля¹⁾ заграємо. А ті місцеві священики то вже для нас цілком москалі, чужі. Та й яка в них культура! Навіть на ферблі не розуміються.

При згадці про карти вицвілі очі Степанишина спалахнули живим вогником:

— Тут, близько австрійської границі, добре ще те, що іноді можна дістати нашого правдивого угорського вина. Вже як понюхаєш його, пане добродію, то здається, що ти в рідній Галичині, і враз усі болі заспокоються.

Степанишин раптом заметушився.

— Перепрошую. Я на хвилинку.

Вийшов до комори й вернувся з запорошеною пляшкою й шкляночками. Очі в нього горіли. Стареча постать набрала живого руху.

— Ви зараз переконаєтесь, що це не щобудь. О, на вині я розуміюсь! Я бувший військовий, — чомусь шепнув обережно. — А потім зманила мене Росія і одягнув я цю рясу.

¹⁾ Гра в карти, на Холмщині незнана.

Сяючи, відкоркував пляшку, цмокнув язиком, налив собі на долоню кілька краплин вина, міцно розтер другою долонею й таємничо звернувся до Олесюка, підносячи долоні до його носа:

— Понюхайте. Що за вонь¹⁾. Що за „файна“ вонь! Га? Отак і бачиш угорські винниці.

Олесюк понюхав висохлу старечу долоню, і хоча ніякого винного запаху не відчував, підтакнув із захопленням.

Пили вино, закусували коржиками й щораз веселіше балакали.

— А звідки ви, пан-отче, маєте це правдиве угорське вино?

— Звідки? — підморгнув старий, — з самої Галичини. Тут є один знаменитий контрабандист. Що хочете, перенесе вам із Галичини. „Корчемна страж“ сильно полює на нього, та ніяк не може його піймати.

Коли допивали вино, Степанишин розчинив свою душу цілком:

— Дочка моя зовсім московкою стала. Була в Петербурзі на курсах і там вийшла за москаля. А я тримаюся свого. Душа в мене, пане добгродію, міцна, галицька. Тому, коли я прочитав ваш вірш, то мало не заплакав. А тепер читаю ваше оповідання. Добре, сину, пишете, добре! Дайте, я вас поцілую.

Обійняв Олесюка й довго цілував.

Господиня, що стояла в дверях і посміхалася зо щастя старого, жартівливо вигукнула:

— Батюшко! задушите панича.

¹⁾ Приємний запах (по рос. — неприємний).

— Ага! Ти тут? На, випий і ти правдивого угорського вина. Москалі тобі такого не дадуть. О, ні, не дадуть! А тепер йди, не перешкоджуй нам. От видите, пане добродію, — звернувся знову до Олесюка, — йдуть свята, а наша молодь і не знає, як треба святкувати. Холмські колядки дуже файні. Але цього мало. Треба ще щось. Памятаю, ми в Галичині представляли „Вертеп“. Може б і ви того?..

— Не маю тексту.

— Зараз будете мати. Я вам подиктую, а ви обробить по новому й пустить у газетку. Нехай отак йде по селах. Бо то, пане добродію, ми мусимо мати своє, власне. Москалі нам такого „Вертепу“ не дадуть. В них самих є фіга.

Вернувши від Степанишина, Олесюк відчув себе трохи скріпленим і бадьорим. Зараз узявся до перерібки „Вертепу“ й, коли він був готовий, негайно вислав до редакції.

За два тижні до Різдва одержав від Лопатинського листа.

— Посилаю вам, — писав йому, — дві холмські колядки в своїй гармонізації з тої збірки, що її готую до друку. Будь ласка, перевірте їх із своїм хором і напишіть мені про свої зауваження. Одночасно виступаю з ініціативою скликання співочих зїздів у Замості на Холмщині й Білій на Підляшші. Повідомте з ласки своєї, про ваш погляд на це діло? Якщо погоджуєтеся зо мною, то пропагуйте вишколення хорів і участь у зїзді в Замості.

Олесюк зараз зібрав свій хор і використав вислані йому ноти.

Матеріалу з історії поодиноких парафій накопичувалося в нього дуже багато. Було над чим працювати. І сумні зимові вечори линули швидко.

Зате різдвяні свята були для нього невеселі. Оля виїхала до батьків. Захарчук з Підляшша не приїхав. Стара мати, старенький священик і хористи — ось те оточення, серед якого провів він Різдво.

XVII.

Новий рік почався хмарно.

Оля вернулася з Холма нареченою б. семинариста Донецького, кандидата на священика. Олесюк іноді відвідував її, але тепер ці відвідини мали цілком інший характер. Оля, здавалося йому, була цілковито зайнята приготуванням до шлюбу. За якийсь час залишила посаду й виїхала до батьків.

Олесюк ще більше осамітнів.

Наближалася весна.

Військовий суд у Варшаві, не маючи доказів агітації серед салдат, Козинського від кари звільнив. Взагалі цей суд задивлявся на студенський рух, як на хлопячі промахи.

Гірше пішла Нінина справа в люблінському окружному суді. Тут прокуратура чіплялася кожної дрібнички. Нінині зносини з революційними колами були устійнені: революційна література й листи лежали перед суддями, як наочний річевий доказ. Ніна своїх „поступових“ поглядів не заперечувала. І її засудили на рік в'язниці.

Тяжким ударом був цей присуд для старого Туземського. Суд над Козинським відбувся раніше, і після його звільнення старий уже був заспокоївся. Йому й на думку не приходило, щоб Ніну могли засудити. І раптом — засуд!

— Яка несправедливість! Яка несправедливість! — повторював сотні разів. — Він висилав книжки, а її засудили...

Плакав, як дитина. Захворів. Погрожував, що буде писати до самого царя. І врешті таки написав. Але дарма: з царської канцелярії прийшла відповідь відмовна. Мусило це бути для нього карою, за те, що священича родина та ще на „холмській країні“ дала революціонерку, ворога „престолу“.

Тяжко вдарив судовий присуд і в Олесюка. І для нього був він несподіваним громом. Під повівом співчуття стара рана, на диво, почала ятритися знову.

Третім ударом для Олесюка було те, що в березні місяці простудилася його мати, яка жила при ньому, і після тяжкої недуги вмерла. Тепер уже ніщо не вязало його з селом.

Олесюк довів шкільні заняття до травня, розпустив дітей і поїхав до Люблина, до начальника шкільної дирекції, просити про перенесення його в іншу школу.

З того часу почалися його мандрівки по Холмщині. За півтора року він перемінив чотири школи в різних повітах. Особистим життям більше не жив. Знову, як колись, записував пісні, легенди, лазив по горищах старих церков, читав

церковні літописи й візитаційні записи та писав історичні нариси про різні місцевості.

Ніщо тепер не робило на нього колишнього вражіння. Навіть вістки „Братського Слова“, що в тому чи іншому селі робиться якась господарська чи освідомлююча робота: що там відбувся концерт, там вистава, а там збори чи щось інше. Не здивувався й не зрадів, коли побачив у друку книжку Ткачука про народні звичаї, Не зворушив його й виданий „Богогласник“ Латошинського...

Але найстрашніший удар чекав Олесюка пізніше.

Якось дійшла до нього вістка, що Ніна, по відбутті в вязниці кари, виїхала до Петербурга й там загинула трагічною смертю: на березі Неви знайшли труп якоїсь молодої жінки; на підставі одягу й документів ствердили, що це була Ніна Туземська.

Що пережив старий Туземський, довідавшись про смерть дочки, уявити собі неважко! Переказували, що коли він приїхав до Петербурга, Ніна вже була похоронена.

XVIII.

Переїзджаючи після кількох місяців через Холм, Олесюк випадково зустрівся з Туземським. Старий дуже зрадів йому. Був це тепер сивенький, згорблений дідусь.

— Семене Павловичу! — шамкав Туземський, — я вас не відпущу від себе. Мусите поїхати до

мене. Зробіть це, потіште нещасного. Одному вам я можу оповісти все те, що гніте мою душу.

Олесюк згодився.

Помешкання Туземського нагадувало склад старих меблів. Безладдя, порошок, мухи. Служниця зустріла гостя дуже непривітливо. Нініні фотографії на стінах і в альбомах пожовкли. Все казало про те, що сюди заглянула смерть і вже не перестане руйнувати й змитати з землі.

І все-ж Олесюк почувався тут добре, як на цвинтарі серед дорогих могилок. Він довго вдивлявся в Нініне обличчя на колишніх світлинах і напружено прислуховувався, як болюче якийсь внутрішній ніж краєв серце й перетинав нерви.

Сидять, бувало, вдвох із старим у вітальні й мовчать. Перший починає Туземський. Згадки про пережите тягнуться довгими фільмами. І ледве віриться їм, що все це було в дійсності.

Одного разу старий особливо розчулився:

— Семене Павловичу! тридцять п'ять років я сповідав інших, а тепер мушу висповідатися перед вами. Це я, я розбив ваше щастя, я перешкодив вашому подружжю. І не міг би спокійно вмерти, якби не сказав вам цього. Прошу вас, вибачте мені!..

Заплакав.

За якийсь час Олесюк переселився до Силобору: одержав посаду в місцевій школі. Чому він це зробив, залишилося для всіх таємницею. Може хотів бути ближче до Нініного батька, щоденно дивитися на Нініні світлини, слухати безконечні оповідання про неї?

Після перших сильних переживань Олесюк почав заглядати до Холма. Там він зустрічався зо співробітниками „Братського Слова“ та іншими сільськими діячами. Слухав знову їхніх оповідань. І помалу приходив до рівноваги.

Імя його ставало популярне. Більшість учителів і священників була по його боці. Але значна частина духовенства, різні гмінні судді, писарі й урядовці йшли за „Союзом русскаго народа“.

Зацікавилися Олесюком і „власць імущі“, а в першій черзі — єпископ та керманичі брацтва. Нові знайомства сипалися на нього, як несподівані блискавки. Йому й не снилося, що він так легко може ввійти в коло людей, які на своїх високих становищах були приступні лише для небагатьох.

До цих залицянь Олесюк ставився стримано й холодно, бо розумів, що в існуючих умовах він не може бути якимсь самостійним чинником та що його хочуть зробити лише знаряддям до відчинення дверей у маси комусь іншому. Але стушуватися, піти назад у село, в забуття, він уже не міг. І поплив на ширші води.

Одного разу Бринський після короткого вступу звернувся до нього з запитанням:

— Чи не бажали б перейти до міста? Буде вільна посада старшого вчителя „городського училища“¹⁾. Особисто я радив би вам. Тут могли б до чогось кращого...

Справа була полагоджена в кількох днях.

¹⁾ Міська вселюдна школа.

Бринський був дуже незадоволений, коли побачив, що до нього йде Наставний — його колишній учень у духовній семінарії, а тепер — злющий ворог.

— Вибачте, Миколо Осиповичу, — всміхався Наставний під рудими вусами, — що турбую вас. — Але що-ж зробите? Справа важна, — почав трохи хвилюватися. — Вам відомо, що всі справи „Союза русскаго народа“ скинули на мої плечі й, як що зле, наслідують на мене. Тому мушу. Мені дуже прикро, бо ви колишній мій учитель. Та бачить Бог, на Холмщині діється зле: мазепинство шириться й захоплює все більше людей, але найгірше, що мазепинці влазять до вас і сіють свої думки через „Братське Слово“...

Бринський зморщив чоло й не дав Наставному докінчити:

— Вибачте, це справи Брацтва й до нього звертайтеся.

— Не ображайтеся, Миколо Осиповичу, я...

Бринський знову не дав йому докінчити:

— Ще раз заявляю, що не хочу ні говорити, ні навіть слухати.

Наставний вийшов червоний і страшенно лютий.

— Не хочеш, то ні! — кипів. — Змусять тебе інші...

Бринський давно вже бачив, що проти народницького напрямку ведеться атака, і вирішив скинути з себе редагування „Братського Слова“. Але кого висунути на своє місце? Прийшов йому на думку Олесюк. Зрадив і зараз же пішов до єпископа.

— Добре, що прийшли, — зрадів єпископ, — справа з часописом стоїть зле. „Союз“ веде сильний натиск у Петербурзі. Мусимо „Братське Слово“ припинити й на його місце видавати новий часопис, уже одною російською мовою. Обдумайте цю справу.

Бринський негайно запросив до себе Олесюка й почав здалека:

— „Братське Слово“, здається, буде припинене...

— Чому? — вигукнув вражений Олесюк. — Якже ми будемо працювати?

— На це є воля вищих сфер. Русифікація зміцнюється. Наш „сепаратизм“ декому муляє очі. Верховодити всім хоче „Союз“, а властиво Наставний. Натиск роблять і ті, що переводитимуть у життя виділення Холмщини та творення з неї окремої холмської губернії. Вони розуміють, що прилучення Холмщини до Києва мусить зміцнити тут процес народнього освідомлення. Отже заздалегідь хочуть усунути все те, що може помагати цьому процесові.

Олесюк слухав про ці новини з закулісового холмського життя з широко розчиненими очима. І йому стало трохи лячно.

— Але, продовжував Бринський, — в брацтві є люди, що не цілком відірвалися від народу й позицій своїх не здадуть. Звичайно, єпископ такий самий росіянин, як інші. В нього своя мета, але він хотів би мати опертя в масах. Це йому потрібне для боротьби з його особистими ворогами. Тому він мусить іти нам на руку, і ми, щоб не втратити всього, мусимо рятувати хоча, що можна. Для цього місцевий елемент мусить мати вплив на даль

ший розвиток Холмщини. Коли не вдасться врятувати „Братського Слова“, видаватимуть іншу газету... менше „сепаратистичного“ характеру... Але я так переобтяжений працею в банку, що ледве чи зможу редагувати її. Чи не взялися б ви за це трудне діло?

— Я? — здивувався Олесюк.

— Так. Якщо ви не візьметесь за це діло, то в новій газеті вже не буде нашого духу.

Олесюк не міг стямитись від несподіванки. Він редактором?

— Скажу вам по секрету. Холмським губернатором буде теперішній седлецький губернатор¹⁾. Він навезе сюди своїх урядовців, і почне працювати русская машина. А якби ще став редактором Наставний, то уявіть собі, що було б! Отже для рятування справи ви повинні прийняти редакторство. А я вам помагатиму.

Олесюк не находив відповіді.

— Мушу вас ще попередити, що нова газета має виходити не двома мовами; а лише одною російською. Але дух мусить бути наш...

— Це вже цілком інша справа, — нарешті зорієнтувався Олесюк. — При таких умовах мушу подумати.

XIX.

Олесюк вийшов від Бринського цілковито приголомшений. Пішов на Горку, щоб там трохи освіжити голову. На головній алеї самотно сиділа молода жінка. Всміхнулася йому й закликала:

¹⁾ А. Волжин.

— Семене Павловичу!

Спинився. І тепер лише пізнав її. Була це колишня Оля Хабазюківна, а тепер матушка Ольга Миколаївна Донецька. Поповніла, споважніла, одягнена по моді, — один словом — дама, а не якась там бідненька сільська вчителька.

— Невже я так постаріла, що аж не пізнали мене? — засміялася якимсь незнаним йому досі сміхом.

— Трохи змінилися.

— Так, — зітхнула, — вже третій рік з того часу...

Олесюк придивився їй. Між бровами зморщка, в кутках уст — сумні тіні, розсміхнені очі — в імлі.

— Якже живете? — спитався, щоб навязати розмову.

— Ніхто не відає, як сирітка обідає.
В голові Олесюка блимнула думка:

— Невже нещаслива в подружжі?

Пішли на Горку. Йшли самим краєм і оглядали околиці.

— Якби так можна було ще раз побачити мої дорогі Ольшані, ту школу, де ми з вами познайомилися, де співалося так легко й весело.

— Свою каторгу?

— Воля не завжди краща за каторгу.

Йшли густо зарослими алеями. Відпочивали. Знову гуляли й розмовляли на різні теми. Раптом Донецька згадала.

— Сьогодні малоросійська, чи пак по вашому — українська вистава. Може підемо?

Після вистави Олесюк запросив її на вечерю до ресторану. Донецька охоче пила вино, балакала щораз отвертіше й врешті зітхнула:

— Тяжко живеться на світі.

— А скільки товаришок заздрить вам.

— Люди бачать лише те, що ззовні, а що робиться в середині так званих щасливих людей, того ніхто не бачить. Ніна щасливіша за мене: вмерла й кінець.

Промайнула хвилина тяжкої мовчанки.

— А я маю в своїх руках велику вашу таємницю, — глянула на захмареного Олесюка.

Сумно всміхнувся.

— Я не жартую. Дуже поважна. І ні від кого більше ви про неї не довідаєтесь.

— То прошу сказати.

Вийняла з торбинки аркуш паперу.

— Послухайте, що Ніна писала мені перед смертю з Петербурга: „Відчуваю, що зо мною щось станеться. Тому залишаю тобі заповіт. Я кохала Олесюка. Але якась непереможна сила потягнула мене в підпілля. Щоб не зробити його нещасним, відштовхнула його від себе. Вороття мені нема. Тому прошу тебе: якщо він тобі подобається, вийди за нього й заступи йому мене. Зроби це для мене нещасної Ніни“.

Олесюк нахилився, щоб скрити своє хвилювання.

— Я не виконала її заповіту, — продовжувала Донецька, — і Нінин голос ізза могили не дає мені спокою. А признаюся: ви мені подобались. Та

що ж мені було робити? Ви жартували собі з мене. І я з пересердя вийшла за Донецького...

Настала ще тяжча мовчанка.

— Що ж! — зірвалося нехотячи з Олесюкових уст, — не відкликати нам присуду долі...

— Так? — підвелася Донецька. — Ви не можете мені сказати нічого іншого? Тепер я розумію, чому втратили Ніну й...

Не докінчила.

Холм уже спав. Олесюк проводив Донецьку до дому Хабазюків. Їхні кроки зловіщо вистукували в нічній тиші. Розмова не вязалася. Розсталися холодно.

Хвиля життя раз узявши Олесюка на свій хребет, понесла його по своїй течії все вперед і вперед.

Після довгого обдумування й нарад зо своїми приятелями, Олесюк таки дав згоду на редагування нового часопису „Забужна Русь“. Уже в найближчих днях він зрозумів, що буде лише технічним апаратом, а не справжнім редактором. До него приставили редакційну колегію, яка могла накидати йому все, що лише захотіла. Проте він не піддався й напружував усі сили, щоб вибороти собі можливість надавати газеті напрямок, який вважав за необхідний для Холмщини.

Осягнення цієї мети для нього було тим тяжче, що думка про ще одну його жертву — Донецьку не переставала його переслідувати.

Нарешті була відчинена окрема холмська губернія¹⁾. З Седлеця перенесли всі губерніяльні установи. І в Холмі витворився кипучий вир. Орієнтуватися в цьому хаосі було нелегко. Замість одного „невідомого“ Олесюк тепер мав їх багато.

„Горка“ улаштувала губернаторові та всім його вищим співробітним гучне прийняття.

Нарешті прийшов час і на посвячення міського вигону, де мав стати „Новий Холм“ з усіма губерніяльними установами. Губернатор хотів бути якнайдалі від Горки. Навіть буцім-то сказав: „Там занадто заражений ґрунт“. Горка разом із єпископом аж кипіла. Але на посвячення „Нового Холма“ таки пішла. Прийняття відбулося в полотняних наметах і, як звичайно, з солодкими промовами й взаємними копліментами. Олесюк, який теж був на прийнятті, відчув, що губернаторське оточення ставиться до нього холодно, як до представника ворожого табору.

Зрештою, Олесюк давав до цього приводи. Щоб підтримати тісні звязки з селянськими масами, він брав їх під захист „Забужної Руси“, а особливо перед „комісарами по крест'янским делам“²⁾, що найчастіше вирішували сервітутні справи на користь поміщиків. Ця оборона викликала бурю в таборі губернатора.

1) Холмська губернія була створена з частини Люблинської губернії (Холмщини) й частини Седлецької (Підляшша) з прилученням до київської шкільної округи.

2) Ці комісари по крест. ділам мали обов'язок обороняти сервітутні права селян.

З другого боку Горка навідала на Олесюка, що він замало кусає губернатора та його оточення.

Олесюкові ставало гаряче. Але він потрапив використовувати цю боротьбу вищих сфер на користь місцевого населення.

Боротьба між єпископом і губернатором наїшла собі відгук і на провінції. Щоб утримати провінційальних діячів при собі, Горка йшла їм на різні уступки. І власне: з русифікаційних плянів. Росіянин єпископ навіть почав закидати в розмові з селянами деякі українські слова, крізь пальці дивився на спів по церквах колядок, на проповіді українською мовою, навіть на самій Горці.

Губернатор затискав зуби. А Наставний, що все входив у силу, рвався, як пес на ланцюгу.

В повітрі відчувалося, що мусить статися рішучий зудар оцих двох не аби-яких сил.

Єпископ, сидячи в мягкому кріслі, пильно вдивлявся в обличчя рудоволосого священника Платона Наставного, що під його поглядом то червонів, то блід. Проте Наставний вів наступ з тою самою енергією, знаючи, що за спиною губернатора не дуже небезпечно.

— Ваше преосвященство! — говорив урядово-елейним голосом, — приходжу до вас, як син до батька, як слуга до свого владика, щоб сповнити свій довг совісти й громадянина. Діється на Холмщині зле...

Єпископ змірив його суворим поглядом.

— Розвивається сепаратизм, з одного боку — підпільний, у формі мазепинства, а з другого —

замаскований, льокально-культурницький. І хоча між цими двома течіями зовнішнього зв'язку бу-цім-то нема, але зв'язок глибший безумовно є. Місцевий відділ „Союза русскаго народа“ не міг не звернути уваги на ці двоякі прояви сепаратизму...

— Маєш докази?

— Так, владико! Стверджено багато випадків, коли сільські вчителі давали малоросійські вистави. Багато з них навіть балакає з селянами по малоросійськи. Те саме бачимо в де-яких волосних „управліннях“ і судах. Навіть деякі священики, замість призвичаювати населення до „русскаго языка“, дозволяють собі виголошувати проповіді в церквах по малорусски.

Єпископ нетерпеливо сунув брови.

— Ваше преосвященство! — червонів Наставний. — Особливо небезпечні колядки. Якщо й далі будуть їх співати по церквах, то сепаратисти незабаром захочуть, щоб ще й правити їм по малоруски. Прошу вибачити, ваше преосвященство, — говорив уже більше урядово, — але братський часопис не повинен бути пристановищем сепаратистів. Олесюк майже відкрито їх підтримує...

В єпископа блиснули очі:

— Це вже діло брацтва й єпархіяльної влади. — підвівся, кажучи тим, що авдієнція скінчена. — Всі питання, що їх ти порушив, будуть обмірковані.

Наставний вийшов червоний, як буряк.

Єпископ-диктатор, прихильник російських „октябристів“, зсунув брови.

— Що? Вже й „союзники“ хочуть тут командувати?... Ну, цього вже забагато!

Задзвонив телефон. Єпископ узяв слухавку. Телефонував губернатор.

— Дуже радий, ваше превосходительство! Прошу, прошу! Чекаю!

За пів години сиділи з губернатором у сальоні.

— Спільна справа, ваше преосвященство, змусила мене просити вас дещо разом обміркувати. На такій своєрідній окраїні, як Холмщина, на мою думку, необхідно узгоджувати праці. Чи не вважали б, владико, за дисгармонію, що братський часопис дозволяє собі виступати проти представників влади, в даному випадку — проти „комісарів по крест'янским ділам“ і адміністрації? Може дехто з урядовців і має гріхи, але такий публичний виступ безумовно підриває престиж влади. А також, чи повинен братський орган підтримувати сепаратистів? Оці народні пісні, всякі перекази, статті буцім-то з історії парафій, всякі вірші, „Вертепи“, згодитеся, владико, не можуть вести до зміцнення русскаго духа. Взагалі, мені здається, п. Олесюк не на місці... Чи не можна б якось цю справу унормувати й нашу працю узгодити?

— Ах, Олександрє Миколаєвичу! — приязно відповів єпископ. — Мета наша спільна — зміцнення окраїн Росії і русскаго духа. І я не сумніваюся, що Холмщина стане нашою західньою фортецею й гордістю. Вже й тепер наша „русская справа“ стоїть тут значно краще, ніж в інших місцях. Цей успіх я приписую мудрій політиці моїх попередників. Відразу обрусіти таку землю, як Холмщина, неможливо. Тут переплуталося багато історичних ниток. Гадаю, ви погодитесь зо

мною, що історія Холмщини та її сьгоднішній стан я знаю добре? Тому свої методи повільної роботи й деяких уступок та поблажок буду обороняти. Проте, — мило всміхнувся, — завжди вважатиму для себе за велику приємність спільно з вами обмірковувати заходи щодо зміцнення тут нашого „русского дела“... Але ви щось, Олександрє Миколаєвичу, змарніли? — раптом змінив тему, даючи губернаторові до зрозуміння, що розмова про методи праці на Холмщині закінчена.

На обличчі губернатора виступили червоні плямки, але його голос звучав таксамо спокійно й самопевно; мовляв, з розмови задоволений.

Коли губернатор відіхав, єпископ кілька разів пройшовся по сальоні, міцно стискаючи бороду в нервово сціплений руці.

— Що це? Наказ? Поучення? Мені? То ще побачимо! Я краще знаю, що й як тут робити...

Довго не міг заспокоїтися. Аджеж він виділив Холмщину! Він заснував холмську губернію! Тому вважав себе неподільним керманичем Холмщини. І за своє першенство готовий був боротися до останньої можливості.

— Але й нагнали йому страху ці сепаратисти! — всміхнувся врешті. — Це, значить, Олесюк так. А може й справді щось є?...

Щоб показати, що дбає за „чистоту православія“, єпископ видав заборону співати в церквах колядки. Мусів це зробити, хоча згори знав, що ця заборона викличе проти нього передчасний похід у масах.

І справді, Холмщина загула.

Олесюка засипали листами й усними просьбами рятувати колядки. Завдання було нелегке. Взявся він за нього без найменшої надії на успіх. Явився до єпископа й почав просити про відкликання заборони.

— Це неможливе, — одержав відповідь.

— Владико, заборона викличе загальне незадоволення.

— Що ж робити!

— В такому разі селяни співатимуть коленди.

Єпископ насторожився.

Наступ удався. Олесюк доказував, що збереження старих традицій, звичаїв і пісень конечне для рятування не лише православя, але мало що не цілої Росії. Одним словом, не шкодував аргументів.

— Добре, — врешті погодився єпископ, — хай співають... А ви щось докучаєте губернаторові?

— Маси дуже вдячні брацтву за цю оборону...

Єпископ повинен був зрозуміти, що маси вдячні йому. А йому так хотілося мати за собою маси проти губернатора!

„Сепаратисти“ підняли голову й використовували момент у можливій мірі. На прийнятті „попечителя київської шкільної округи“ Півницького хор учительської семінарії почастував його доброю порцією холмських колядок і народніх пісень. В самому „руському собранії“ відбулася українська вистава.

„Союзники“ захвилювалися.

Наставний підливав до вогню оливи невтомно.

Боротьба між губернатором і єпископом загострювалася.

І в цій боротьбі всесильний єпископ таки впав. Петербург вирішив боротьбу на користь губернатора. Проте єпископ вийшов з неї з честю й користю: його підвищили до гідності архієпископа волинського та ще доручили йому місію „просвіщати“ Галичину.

А всеж губернатор позбувся його. На його місце була призначена маленька людина, що мусіла рахуватися з губернатором — „камергером¹⁾“ цісарського двору“.

Губернатор святкував перемогу.

І в той саме час із архиєрейських покоїв із брацтва почало повівати цілковито іншим духом.

Олесюк відчув це дуже сильно. І зрозумів, що вже не утримається на поверхні місцевого життя.

Прискорила це світова подія.

Настав теплий соняшній липень 1914 р., і з ясного неба вдарив сталевий грім:

— Росія проголосила війну Австрії.

Хоча вибух стався несподівано, але Олесюк находив деякий зв'язок між ним і зміцненням русифікаційного курсу на Холмщині.

Скориставши з евакуації Холма, кинув самовільно редакцію на ласку Божу й виїхав в Україну.

А за якийсь час одержав повідомлення, що редагування „Забужної Руси“ доручено іншій особі. Цією іншою особою був... вожд „союзників“ — свящ. Платон Наставний.

Холмський „сепаратизм“ був зліквідований.

¹⁾ Придворний „чин“, гідність.

— Гі-гі-гі! — як злий демон реготав Наставний. — Ось і останній народник вилетів у повітря. — Го-го-го! Бринський і так труп, а трупів не рухають. Гі-гі-гі!

Був то саме той час, коли Росія почала „про-свіщати“ Галичину.

ХРЕСНИЙ ШЛЯХ.

I.

Російське військо було десь далеко в Галичині.

В Холмі стояв штаб північно-західнього фронту. Раз-у-раз з'являлися на вулицях міста бюлетені про бойові події. Вони повідомляли, що на фронті все йде добре. Але в мирного населення були свої бойові звіти.

І хоча в Холмі набірали людей для якихось курсів у Львові, хоча йшли гарячкові зносини з „визволеною“ Галичиною й укладали пляни якоїсь „освітньої“ праці серед галицьких українців, широкі маси Холмщини жили в тривозі й жалобі. Багато синів Холмщини загинуло в перших боях і не одна мати вже виплакала очі. Від тих полків 17 дивізії, що були розміщені на Холмщині та які в значній мірі рекрутувалися з холмщан, уже нічого не залишилося¹⁾.

В той саме час урядові чинники ширили страшні чутки про звірське поводження німців і австрі-

¹⁾ Полки: Московський, Тарутинський, Бутирський, і Бородінський.

яків із полоненими та мирним населенням. Мороз проходив по шкірі холмщан, коли до їхніх вух долітали ці чутки.

Сільська інтелігенція тремтіла по своїх далеких закутках та передавала свій жах масам.

Про якубудь культурну роботу на Холмщині не могло бути й мови. Холмська Горка й губернський уряд жили виключно військовими подіями. Всі побоювалися наближення фронту, але ніхто з невтаємничених людей ні на одну хвилину не припускав поразки Росії.

Проте революційні елементи, а серед них і деякі студенти та семинаристи про щось зловіще шепталися.

Олесюк тепер стояв далеко від громадського життя — він був тільки маленьким учителем. Його казка діяча скінчилася. Його вже на вулиці не пізнавали. Та й сам він ховався в тіні та мріяв про той час, коли по закінченні війни й зникненні сокальського кордону, потече нове життя.

Вряди-годи його бувші співробітники й приятелі, вчителі-народники, відвідували його й вели з ним довгі розмови, звичайно пошепки, про те, як виглядає життя в Галичині та як у майбутньому прийдеться вести роботу на Холмщині. І дивна річ, при тій великій вірі в непереможність Росії, при повному незнанні Галичини, думки цих холмських народників, як стрілки компасу, мимохіть зверталися в сторону Львова.

Час ці надії нівечив. З Галичини долітали тривожні вістки про поразки й відступ.

Так само тривожно почало повівати й з Росії.

Одного разу ввійшов до Олесюка високий, стрункий мужчина в уніформі й голосно вигукнув:
— Здорові були, культурнику!

Олесюк ледве пізнав у ньому колишнього студента Зарубу.

— Ха-ха-ха! — засміявся. — Зліквідували вас?

Бачучи Зарубу в якійсь дивній, напіввійськовій формі, Олесюк був обережний.

— Звідки ви? — спитався виминаюче. — Де й що робите?

— Я — „земгусар“¹⁾, — засміявся Заруба. — Працюю в „союзі земств і городів“ для запілля армії. Чуєте? Для армії! Ха-ха-ха!

— Якже вас узяли? Аджеж ви... колись були революціонером...

— То було колись, як був ще молодий і дурний...

І оповів, як він, рятуючись від військової служби й гниття в окопах, уліз до „союзу“ та їздить собі тепер поза фронтом.

— Значить, революції кінець? — усміхнувся Олесюк.

— А ви як думали? Хіба той, хто хоче мати посаду та їсти хліб, буде займатися революцією, підрізувати той сук, на якому сидить? А крім цього, я прийшов до твердого переконання, що революцію роблять вороги русскаго народу, звичайно, руками наших дурніших людей. Я до таких себе не зараховую, тому й став патріотом.

— І ви так голосно це кажете? — нахмурився Олесюк.

¹⁾ Глузлива (за напіввійськову уніформу) назва службовиків „Союза земств і городів“,

— Так, кажу це голосно! — кидав Заруба, немов граючись словами. — І не соромлюся. Щож, був революціонером, а тепер став порядним громадянином. Інакше й не міг зробити. Аджеж для кожного ясно, що революція вже біля порога, а за нею — голод, холод, терор, смерть. Якже не обороняти того, що є?

Олесюкові стало так гидко, що він ледве стримував себе.

— Про смерть Ніни знаєте?

Заруба й оком не моргнув.

— Так, чув. А де Туземський? Хотів би з ним побачитись...

Олесюк нарешті вибухнув.

— Ви так легко говорите про цю драму? Навіть мали б відвагу показатися на очі нещасному батькові? Хіба совість нічого вам не каже?

Заруба скривив губу з близною.

Ви справжній провінціал. Хе-хе-хе! Так, я втягнув Ніну в підпілля. Але її виключили. Була вільна. Чого знову встряла? Може моя вина в тому, що не вхопив її за ручку, як маленьку дівчинку, і не стримав?

Олесюк кипів.

— Ха-ха-ха! — реготався Заруба. — Ви, пригадую собі, дуже хотіли охоронити її від небезпечних шляхів. А багато вдалося вам зробити? Копнула вас, як мужика, і пішла куди хотіла.

Губа з близною скривилася в саркастичну усмішку.

Олесюк сціпив зуби.

— Скажу вам щиро, — змінив тон Заруба, — мені завжди було вас жаль, шкода мені й тепер, бо бачу, що ви загинете. Кидайте до чорта своє

бельферство, йдїть теж у „земгусари“ чи на іншу подібну посаду, навяжете добрі знайомства, вийдете в люди...

Олесюк не відповів.

Бачучи його нехїть, Заруба поквапився попращатися.

Якось взимі Олесюк попав у товариство двох штабових офіцерів, що працювали в фронтовому часописі південно-західньої армії в Холмі. Були це люди з вищих петроградських сфер і ховалися в редакції від фронтової служби. Як звичайно, на столі з'явилася горілка. Офіцери заливали штабову нудьгу повними шклянками й при цьому багато балакали. Розмова перейшла на Петроград, на таємниці двора та Распутіна. Офіцери говорили про негативні сторони життя царської родини так голосно й отверто, що Олесюк просто не вірив своїм вухам.

— Йїбогу! — вигукував один з них. — Візьму відпустку, поїду до Петрограду й вбю Распутіна. Як собаку вбю! Компромітує царя й Росію...

Все те, що долітало до Олесюкових вух з ріжних сторін, сильно впливало на його уявлення сумної майбутньої долі Холмщини. А згадувана коротка минулорічна евакуація Холма кидала його в жах, особливо — коли він уявляв собі її повторення в сучасних, гірших умовах.

Різдво мало розкішні рамці: природа в білому строї, мороз, із неба стеляться м'яккі, як вата, пухинки, на вулицях у повному русі саночки з дзві-

ночками, діти грають у „сніжки“, у всіх якийсь особливий піднесений настрій.

Олесюк святкував у Холмі.

Нудився, бо від місцевого „вищого“ товариства цілковито відбився. Сполудня вийшов на Люблинську подихати морозним повітрям.

Іде, як завжди, в задумі й не зауважує знайомих. Тепер його чомусь особливо гнітуть невеселі думки. Що буде за рік? Аджеж на галицькому фронті не так добре, як декому здається?

— Семене Павловичу! — чує чийсь молодечий голос.

Глянув — Ольга Донецька з Павликом. Усміхається до нього радісно й ніжно. Привіталися так, немов не бачились довгі роки.

— Не витримала в селі. Кинула чоловіка й приїхала до батьків, — говорить, — та й з вами закортіло побачитись... Якже живете? Все ще по Ніні сумуєте? — глянула на нього допитливо.

— Нема коли сумувати. Перед нами страшніше, ніж за нами...

— Павлику, ти хотів іти до товариша? — звернулася до брата.

Павлика як змило.

Кілька кроків ішли мовчки. Дубецька хвилювалася.

— Ходім „на низ“, — шепнула.

Минули міський садок, де на совганці грала музика, минули міст і ще кілька домів.

— Стій! — гукнула візникові.

Санки спинилися так раптово, що дзвінок аж зойкнув.

— Ідемо! — шепнула. — За касарні! — сказала візникові.

Олесюк не встиг стямитись, як уже відчував через футро притиснуту до нього колишню скромну Олю.

Переїхали через залізничний тор. Тут люди зустрічалися рідко.

— Семене Павловичу! — я хочу з вами поговорити. Бо вже не можу стерпіти своїх мук.

Вийняла з муфки хусточку й витерла очі.

— Ви вже знаєте, що я вийшла заміж не з кохання. Зробила я це через вас. Так, через вас. Мені здавалося, що ви з Ніною розійшлись, що покохали мене. І я дурна, віддалася вам усім серцем. Виявилось, що я помилилась. І моя розпач перейшла всі межі. Я готова була покінчити самогубством...

Знову витерла очі хусточкою. Олесюк був такий приголомшений, що не встигав опановувати своїх думок. Зрештою Донецька й не дала б йому сказати ні одного слова.

— З розпуки я й вийшла за Донецького. Чому? Йі сама не знаю. Правда, мені, як і іншим жінкам у таких випадках, здавалося, що коли вийду заміж, то все скінчиться. Та навпаки: бачучи зранку до ночі чужого мені мужчину, я особливо болюче відчувала втрату вас, зненавиділа чоловіка й стала найнещасливішою людиною в світі. О, якби ви знали, як я страждаю! Ні, я довше не витримаю... покінчу з собою...

Йі плечі під футром спазматично здригалися. Візник обернувся.

— Чи вже завертати?

— Далі їдемо!.. Аж до лісу... Скажу вам, коли вертатись... — стямився нарешті Олесюк.

Виїхали в поле. Так тихо й так спокійно. Заходить сонце. Ніжно рожевить сніги. Сосни вгорі горять, як дівчата від першого поцілунку. Хочеться забути все, все.

А тут обіч нього, зломана людська душа переживає пекло... З дна Олесюкової душі виринає якесь особливе почуття — братерське чи просто людське.

— Заспокійтеся, — ніжно шепче, — життя таке гарне, а ви говорите самі страшні речі. Давайте краще гукнемо, заспіваємо. Ми обое пережили драму...

— Ви нічого іншого не можете мені сказати? — питається зовсім іншим, холодним і докірливим тоном.

— Ольго Миколаївно! Та що ж я можу вам іншого сказати?..

— Ви камінь, не людина! Жорстокий! Без серця! Ідемо назад! — гукнула візникові.

Олесюк глянув — Холм далеко, далеко. Вже денеді блимають вогники. Небо від морозу стало оксамитно-синє. Коні весело форкають. Донецька мовчить. Олесюк обдумує те, що сталося.

— Сеню! — знову забалакала благально, — я без тебе не можу жити. Скажи одне слово, і я кину чоловіка, переселюся до батьків, будемо тут зустрічатися, будемо щасливі, а як захочеш, поїду з тобою на край світу.

Схопила його за руку, притулила до себе.

— Чого ж ти мовчиш? — зойкнула в розпачі. — Не кохаєш мене? Ага! Кохаєш ще Ніну!... О! І за що ці муки?!..

Виїхали в місто.

— Вибачте, — звернулася до Олесюка іншим голосом, — не хочу, щоб нас бачили...

Олесюк зійшов із санок, міцно поцілував її в теплу руку, і санки попливли далі, під мелянхольну пісню дзвінка.

Вертався пішки, поволі. Прислуховувався й до звуків дзвінка й до того, що робилося в глибині власної душі.

І здавалося йому, що це не дзвінок затихає в далечині, а вмирає Олі душа — все тихше, тихше... і кінець...

— Що я зробив? Та ж вона може Бог-зна чого накоїти!

Рух на вулиці збільшується. Цивілі, військові авта, верхівці. Тут війною дихає.

Підо впливом цього руху, світла, гомону трохи заспокоївся.

— І справді, що ще я міг сказати їй?

А санки їдуть одні за одними. Весело дзвонять дзвіночки. Ще веселіше гукають на коней візники, бо люди хочуть повозити своє грішне тіло й платять добре. Бо... завтра може війна все зруйнувати й обернути життя в цвинтар. Отже, хапай момент!

Олесюк усе йде вперед, зовсім не думаючи, куди заведуть його ноги. В центрі міста життя просто кипить.

— Звіт із фронту! Звіт із фронту! — вигукують хлопці, біжучи навипередки з газетним додатком. — Невдача німців! — додають, як завжди.

Олесюк несподівано одержав листа від Захарчука.

— Випадково, — писав йому, — довідався від одного салдата — холмщика, що ти в Холмі. Зрадив і пишу тобі. Мене мобілізували на Полтавщині, куди я евакуювався з нещасного Підляшшя. Вдалось мені потрапити санітарем у шпиталь. Хоча праця й тяжка, а всеж краще тут, ніж на фронтовій різні. Маю надію вирватись і звідси. О, як мені хочеться довідатись, що робиться на нашій Холмщині! Може оженився? З Ніною? Не чув про Зарубу? Чи Наставний вже в рясі й в „союзі рускаго народа“? А ти все ще „народник“? Шкода мені тебе. Не знаєш, що робиться на світі. „Ми“ тут ведемо свою роботу повною парою. Тут і Сивошапка. Вірю, що коли тюрма завалиться, ми з її решток побудуємо гарну власну хату. Може й ти вже прийшов до цього переконання? Якщо так, то працюй з нами в тому самому напрямі. Зв'язок через Люльку“...

Тут, у Холмі, де стояв штаб армії і де все зацікавлення було звернене на фронт, подібні розмови й листи видавалися чимсь фантастичним. Проте Олесюк уже почав задумуватись над політичною ситуацією.

Лише ця Оля! Якби вона не відбирала в нього решток спокою й рівноваги!

Кінчався рік війни. Відчувалося вже перетомлення.

II.

На весні 1915 року полинули з Галичини тривожні вістки: фронт уже близько.

А ще за якийсь час Холм почали заливати хвилі „біженців“ з південної Холмщини.

Була це грізна, як стихія, картина, що леденіла кров.

Цілі села, зрушені з місць нагаями й багнетами козаків і салдатів, охоплені панічним страхом, покинули свої господарства й котилися на північ.

Безконечні валки возів. Жінки, діти, молодь, старенькі бабуні й дідусі. На возах усе те, що вдалося захопити з хати: одяг, білизна, посудина, мука, сало, каша. За возами ледве йдуть прив'язані до драбинок корови й жалібно мичать від втоми й спраги. Лошата іржуть і плентаються між возами.

Плачуть діти, просять води.

А сонце щораз сильніше припікає. Хмари порошу вкривають голови й спітнілі обличчя біженців густим шаром бруду.

Олесюк на вулиці з самого ранку. Вдивляється в обличчя селян. Хоче вчитати в них, змінених горем і жахом, думки й почуття. Дарма! Селяни напівпритомні, скамянілі, розгублені. Одно лише виявляється в їхніх зморщках і натягнених м'язах — жах і блудна думка:

— Тікати, якнайдалі тікати!

Дарма шукати в них відповіді на питання:

— Куди? Пощо?

В повітрі — хмари порошу, гомін людей, гуркіт возів, звуки звірят. І над усім цим — безладдя й сум.

Олесюк пильно вдивляється, шукає своїх родичів і знайомих із Підберезців.

За кілька годин Холм обернувся в брудний смітник, у безладне муравлище. Поліція гукає на селян, жене їх за місто та врешті дає спокій.

Жах охоплює і мешканців Холма. Кожний тремтить перед тим грізним, що наближається й до нього, як жах і смерть. Кожний спішить довідатись, чи далеко ще ворог, чи не час уже й йому готуватися в таку саму страшну мандрівку.

А селянські валки все котяться й котяться, безупинно, день і ніч.

Що робилося на Горці й в губерніяльному уряді, Олесюк не знав. Блукаючи між селянськими лавами, почав зустрічати на наладованих возах і інтелігентів. Підходив до них і розпитувався. Були тут учителі й священники, що тікали від фронтового пекла разом із своїми селянами, щоб не залишати їх самотніми в нещасті. Олесюк розчулився. Зв'язок крові й серця української сільської інтелігенції з масами глибоко зворушив його.

— Хіба я можу кинути своїх селян у такій біді? — казав священник Салінський. — Разом жили, разом будемо й гинути.

Те саме доводилось йому чути й від учителів, таких самих селянських синів, як і він. Серед них зустрічав він своїх шкільних товаришів і знайомих йому з оповідань та співробітництва в часописах. Вони раділи зустрічі з ним і розпитувалися, „що буде?“ й чи далеко прийдеться їм тікати?

Оповідання біженців були страшні: села горіли, салдати тікали, ворог був близько. Казали й те, що салдати навмисне підпалюють села й виганяють селян, щоб грабувати.

Холм усе більше хвилювався.

Вночі було чути гарматні вистріли, й видно заграву. Паніку збільшували військові „обози“,

що відступали в безтямі; розбитки військових частин і просто поодинокі салдати, що напливали з фронту до Холма без чобіт, шапок і зброї, безладними гуртками, і врешті фіри з раненими.

Блукаючи по вулицях, Олесюк зустрів Бринського.

— Що чути?

— Здається, зле. Можливо, що будуть виселяти й нас...

Олесюк уперше задумався, що йому робити з собою. Залишатися? Чи теж тікати?

Ось усе виразніше долітають відгуки далеких гармат. Паніка зростає. Олесюкові не віриться, що цей дорогий йому Холм, оця Данилова Горка й всі її святощі будуть кинені на знищення.

Довідався, що частину братського музею готують до евакуації. Мають вивезти також чудотворну ікону Холмської Божої Матері. Урядовці робили вигляд, що не так ще погано, бо буцім-то вище командування вирішило Холм обороняти за всяку ціну.

Врешті таки була проголошена евакуація й Холма та його околиць. Олесюк не квапився, бо зо своїм парубоцьким майном міг легко вибратися з Холма навіть пішки. Його більше цікавила довкільна сільська інтелігенція.

Якась жінка замахала йому рукою з великого наладованого возу. Пізнав Донецьку. Священик Донецький не міг спинитися в масі возів і звернув у бічну вуличку.

— Куди? — коротко спитався Олесюк.

— Поки що до тестів. Потім на Бересть. А там побачимо: чи вернемося чи поїдемо далі.

— А ви? — спиталася заплакана Ольга Миколаївна. Їдьте з нами. Разом легше буде давати собі раду.

Олесюк вагався. Він мав залізничну евакуаційну карту до Чернигова. Та й пощо їхати разом із нею? Щоб бути в цій зле спаяній родині зайвим клином? Зрештою, хіба він не вільна птиця, хіба не може кожної хвилини перенестися, куди захоче?

— Добре. Їду з вами, — вирішив. — Але дайте мені зібратися.

Ольга Миколаївна глянула на нього вдячними очима.

Олесюк не зауважив цього.

— Хай спиняться на вигоні біля касарень! — гукнув Донецький своїм селянам із чергового возу. — Я зараз приїду туди. Без мене не рушайте з місця!

Звернув у бік і поїхав до Хабазюків. Хабазюки вирішили залишитися в Холмі, — пильнувати хату й крамницю. Збірався в дорогу лише Павлик, тепер уже учень пятої класи духовної семінарії.

Поплакали, перекусили й знову поплакали.

Олесюк пішов полагодити свої справи, а перш за все приготувати в дорогу постіль, убрання та інші необхідні речі. Коли вже все було зложено й спаковане, вийшов у коридор, щоб перевірити чи добре зачиняються фронтові двері.

Враз на ганку з'явився якийсь салдат з перевязкою червоного хреста на руці.

— Чи можу бачити пана Олесюка?

— Я Олесюк.

Салдат уклонився:

— „Люлька“ з Києва.

Олесюк знизив плечима:

— Що? Яка люлька?

— Хіба забули? Від пана Захарчука...

— Ага! — всміхнувся Олесюк, — пригадую собі. Маєте що?

Салдат вийняв із кишені пачку махорки, розірвав верхній папір і витягнув ізпід нього шматок списаної бібулки, передав її Олесюкові, вклонився й вийшов.

Олесюк вернувся до кімнати, зачинив за собою двері й почав читати:

„Дорогий друже! Маю секретні відомості: видано розпорядження спрямовувати біженців із Холмщини в чисто російські губернії, навіть на Сибір, щоб тільки не в Україну, де вони могли б заразитися українським сепаратистичним духом. Ми мусимо зробити інакше: всіх наших холмщан пхати власне в Україну, щоб вони тут ближче придивилися до свого народу та зачерпнули в нього національної свідомості й сили. Хоча ти й не „наш“, але, знаючи тебе, звертаємось з гарячим закликом: зроби все можливе, щоб наші селяни їхали не на Московщину, а власне в рідну Україну. І тим більше, що, здається, надовго... Памятай: це твій святий обов'язок. Ще одна справа. Російські революціонери напевне будуть підлазити до наших дядьків та революціонувати їх. Мушиш їм перешкодити, а селян інформувати, що Україна відділиться від Росії й буде самостійна. А що це так буде, незабаром переконаєшся. Ну, будь здоров! До хуткого побачення в Києві. Ага! Захопи з собою для селян українських книжечок,

у дорозі принагодяться. Листа зараз спали й нікому — ні слова. Твій З.“.

Олесюк не міг вийти з дива:

— Як вони енергійно працюють! Як зорганізовані та як усе знають! Справді, молодці! Треба буде зайнятися ними...

Відразу віджив: знову знайшов собі мету й то подвійну. Негайно пішов до деяких урядів рознюхувати, чи не можна спрямувати селян за Буг і далі в Україну.

— Ні, — почув, — Волинь zagrożена й евакується, одинокий шлях — на Бересть і далі на схід через Гомель-Брянськ, у внутрішні губернії.

Перша Захарчукова вістка справдилась. Треба було ще перевірити другу — про заходи російських революціонерів.

Спаливши листа й поклавши до валізки „Боггласник“ Латошинського та ще кілька українських книжок, Олесюк пішов до магістрату, одержав евакуаційні гроші й попрямував до Хабазюків.

Перше що завважив, коли ввійшов до Хабазюків, це радість на заплаканому лиці Ольги Миколаївни. Її очі блиснули, як зорі по дощі.

— Готові? — спиталася.

— Так. Але наш шлях, здається, буде значно довший, ніж ми думаємо. Чи не слід піти на Горку попрощатися?

Ольга Миколаївна перелякалася. Донецький погодився з думкою Олесюка. Вийшли мовчки. Вулиці залляні втікачами. Ледве можна пройти. Паніка в місті зростає.

Ввійшли на Горку. Тут теж метушня. Ось вони в соборі. В очах у всіх сльози. Мовчки помо-

лилися, попращалися поглядом із верхньою Горкою, з околицями й зійшли на Люблинську вулицю.

— Семене Павловичу! — почув Олесюк біля себе старечий голос.

Спинилися. Підійшов задиханий Туземський.

— А я вас шукаю, шукаю! — звернувся до Олесюка. — Хочу забрати вас із собою. Селяни теж просять, щоб ви їхали з нами. Бо чим я старий допоможу їм?

Донецька зблідла.

— Семен Павлович їде з нами.

— Ви молоді, дасте собі раду самі.

Олесюк не мав охоти їхати з Донецькими. Тому-то дуже зрадів пропозиції Туземського. Крім цього, йому хотілось допомогти Нініному батькові. Та й з селянами Силобору він уже зріднівся.

— Прошу вас, — невгавав старий Туземський, витираючи червоні очі, — бо як умру, то не буде кому й похоронити...

— Добре, їду з вами.

В очах Донецької блиснули сльози. Не могла вимовити слова.

— Їду з вами, повторив Олесюк, звертаючись до Туземського, — але під умовою, що будемо триматися разом і селяни о. Донецького та ваші творитимуть одну валку.

Обличчя Ольги Миколаївни розяснилось. Обі сторони були задоволені.

Донецькі попращалися з батьками й підїхали до школи. Олесюк поклав на віз Туземського свої речі, зачинив помешкання, віддав ключ пригнобленому сторожеві, стиснув йому руку й сів обіч Туземського.

Ольга Миколаївна була щаслива.
Коні рушили.

Біля касарень зєдналися з своїми селянами. Вози помалу котились на північ, коні й корови мліли, діти плакали, над валками стояли хмари порошу, по обличчях текли сльози.

Холм щез за обрієм. Відчули, що надовго.

III.

Шлях на Бересть.

Над шосею куриться. Сонце немилосерно припікає. Де трапиться якась річечка чи студня біля хати, селяни накидаються на воду з відрами, горнятками, мисочками. Що кілька кілометрів спиняються й відпочивають.

Олесюк кожний раз сходить із воза, повчає селян, щоб не пили брудної води.

Вечір. Прохолода цілущим бальзамом обілляла змучені тіла біженців. Вирішили заночувати. Селяни розтаборились на майдані й на дорозі за селом. Олесюк найшов клуню, де мали заночувати всі разом.

Священики пішли побалакати зо своїми селянами.

Спустилася на землю тиха й тепла ніч. Зірки байдуже мерехтять у бездонних просторах.

А на південному заході розливається грізна заграва — там горять холмські села.

В різних місцях між возами блимають вогники — селяни варять вечерю, переважно ті, що мають малі діти.

Довкола приглушений гомін. Гавкають пси. Денеде плачуть діти. Жінки доять корови. Табор метушиться.

Біженців оточили місцеві селяни, молодь, діти. Всі цікаві послухати про фронт, довідатися, чи їм не загрожує небезпека.

На одній фірі Олесюк почув стогін. Підійшов і розпитався: тут захворіла старенька бабуня. На другій фірі була хвора дитина. Ще далі — теж хворі й хворі.

Олесюк переходив від фіри до фіри, розпитувався, давав поради, потішав. Відходив від села все далі й далі. Ярок, струмок, сіножать і знову фіри — вже чужі валки. І так валка за валкою, до безкраю.

Ось жінка з двома дітьми, розпачливо лементує.

— Чого так плачете? — питається.

Жінка здригнулася, підвелася й з грудей її вирвався крик:

— Паничу коханий! це ви?

— Салько! — з таким самим здивуванням вигукнув Олесюк.

Жінка припала устами до його руки, вціпилася в неї обома своїми руками, збриснула її слізами й залементувала ще дужче. Довго Олесюк не міг її заспокоїти.

— Чоловіка взяли копати окопи, — скигліла Салька, то цілуючи Олесюкову руку, то тулячи її до свого обличчя. — Вже два місяці його нема. Мабуть, десь загинув. А як і живе, то де він буде нас шукати? Ой, пропаду я з дітьми, пропаду. Паничу коханий! не покидайте мене нещасливу!

Олесюк ледве звільнив свою руку з її спазматично-стиснутих пальців. Блискавкою пронизала його мозок згадка про Підберезці, про Сальчине залищання, про її заздрість до Ніни, про сварку з чоловіком...

„Паничу коханий... коханий“, — стукало в його голову.

— Невже й тепер ще?... — питався в душі сам себе.

Витер з чола піт, отряснувся й забалакав спокійно:

— Добре, Салько! Якось то буде. Тримайтеся ближче до наших фір. Там і батюшка Туземський. А батюшка Степанишин теж їде?

— Ні, він залишився в Підберезцях. Сказав, що не хоче бачити москалів, вернеться до Галичини. Він австріяків не боїться, бо сам галичанин.

Салька трохи заспокоїлась. Олесюк пояснив їй, де його фіра, і пішов у село.

„І Оля... і Салька“... — стукало в його мізку.

Ось знову жіночий лемент. Молода мати вже виплакала очі й щось лепече, як божевільна. Селяни пошепки пояснюють йому, що вона в метушні згубила десь самотнього шостилітнього сина. Кидалася в воду, щоб утопитися. Ледве врятували її.

Ангел суму широко розкрив над табором вигнанців свої чорні крила.

Заграва над Холмщиною все зростала.

Павлик, що йшов оподалік Олесюка, весь час мовчав.

Наближалися до села. З усіх боків невгавали голосіння, крики, прокляття.

— Ось до чого довели! — відозвався нарешті Павлик здушеним голосом.

— Про кого ви кажете? — машинально спитався Олесюк.

— Відомо, про кого... Та вже швидко прийде революція й заплачуть вони за людські сльози й страждання...

„І він про революцію? — блимає в його голові. — Таксамо, як і Ніна, і Заруба, і Захарчук?“

— А звідки ви це знаєте? — питається хлопця.

— Знаю... — усміхається Павлик. — „Наші“ вже працюють і серед біженців. Уже й література пішла в рух...

— Хто це „наші“?

Павлик погірдливо зиркнув на Олесюка й не відповів.

— Може Захарчук і має рацію, — думає Олесюк, — може! Значить, один я нічого не бачив і не бачу...

— Так, — відзивається Павлик, — студенти не дармують.

І враз сміється в голос, як пущик серед лютої ночі:

— В минулому році на „Пречисту“ ми улаштували нараду. Хтось доніс, і нас мало не накрили „сищики“. Але ми мали добру варту. Вмить зникли. І поліція знайшла лише пусте місце та картку: „Жандарми, коли ви справді любите Росію, то памагайте нам звалити гнилий устрій“. Москвин мало не сказився.

Олесюк мовчить.

Ось і село. Гомін валки тут тихший. Собаки уїдять рідше.

Туземський з Донецьким сидять на присьбі й сумно оповідають про те, що бачили й чули в таборі селян.

— А я на вас давно чекаю! — почувся з дверей голос Донецької, — будемо вечеряти.

Олесюк відчув у грудях такий самий тяжкий удар серця, як і тоді, коли почув там, у полі, несподіваний вигук Сальки. Чому не виїхав із Холма сам, окремо? Аж занадто ясно, що обидві ці жінки не все ще спалили в своєму серці й все ще чекають від нього чогось на цьому страшному вигнанні.

Мовчки сів за стіл. Донецька чуло припрошувала його їсти. Але не міг. У душі кипіло. Особливо від того зловіщого гомону, що долітав із селянського табору.

Заграва на півдні зростала.

— Може це наші села горять? — зідхнув Туземський.

Враз повітря здригнулося. Зза села донісся спів, що хапав за серце й витискав із очей сльози: „Пречиста Діво, Мати Холмського краю! не дай пропасти“.

Священики схилили голови.

І в цю мить сталося щось величньо-могутнє: то тут, то там підхоплювали холмщани свій гимн-молитву. І за хвилину тисячі голосів наповнили повітря мелодією суму й благання. Здавалося, замерла природа, скамяніли дерева й кущі, заслухалося повітря, здивувалися зірки на небі.

Пісня-молитва лилася все ширше й все сильніше, здіймалася все вище, до самого неба.

Туземський закрив руками обличчя й заплакав. Ніхто не ворухнувся, бо всім заливали серця

важкі передчуття чогось страшного, неблаганого, бо в усіх витискали ці передчуття нестримані сльози.

— Боже! — підвів руки Туземський, як сивий біблійний патріарх, — глянь на свій нарід і спаси його!.. Бідні люди! Бачу очима своєї душі, що не всі вернуться на свою любу Холмщину. Недобре віщує моє серце, недобре...

Погасли вже вогні в хатах. Наближалася північ. Безхмарне небо дихало спокоєм.

— Чи не час спати? — промовив Донецький.
— На світанку їдемо далі.

...„їдемо далі“! — відгукнулося в серцях усіх болючою луною.

З табору долетів ще чийсь зойк.

Південна Холмщина все горіла, горіла.

А коли благословилося на світ, Сальчин віз уже стояв обіч возів Туземського й Донецьких.

IV.

Полісся.

Шлях на Гомель, за Дніпро.

Вже другий тиждень ні хмаринки, ні одної краплинки дощу. Небо — як розпалена бляха. Нагріте повітря спалює уста й легені. Курява сліпить очі.

Хресний шлях біженців увесь посипаний возами й напівживими людьми. — Раз-ураз пересовуються військові обози, фіри з раненими, полонені, урядові авта.

Селянські валки всім мусять уступати дорогу, і посовуються черепашим кроком. Сальчин віз ось зараз за возом Донецьких. Салька нунукає на

своїх знеможених коняк, а її очі вдивлені в згорблену, в літньому полотняному плащі, постать Олесюка. Донецька поглядає на його спущену голову крадькома. Олесюк усе мовчить і думає. Щораз частіше стає перед його очима Ніна, її труп десь на березі Неви, її елегантська постать у Холмі, її іскриста головка в білій хустиночці в Підберезцях...

Робить рух, якби прокидався від сну, і очі стрічають дві пари інших очей — Донецької і Сальки. Кинути їх? утікати? Отак кудись у поле, далеко, далеко. В таку страшну хвилину, коли так потрібна їм його поміч? Бере себе в руки й підводить очі на валку, що вдалені все звужується, звужується й губиться на обрії. Обличчя набирає мужности й твердості, очі спалахають, випростовує спину.

— Все це дурниці, — думає, — от людей треба рятувати.

Донецька й Салька оживають.

Біженці їдуть більше досвідками та вечорами, а в спеку розтаборюються, де лише можна знайти хоча тріхи тіні й прохолоди.

Попереду вже пройшли тисячі-тисячі інших біженців з Польщі, Підляшшя, західнього Полісся. Пройшли, як сарана: повипасали де лише була яка травинка, полومали дерева, повикопували картоплю й городину, витовкли збіжжя. Скрізь їхні сліди: бруд, сміття, попіл, недогорілі багаття.

Місцеве населення, що спочатку зустрічало їх із співчуттям, тепер охороняє від них свої оселі й майно з дручками в руках, з прокляттям на устах. Їхні колодязі висихають, бо біженці вибрали з них воду вже до самого дна. Їхні плоти давно

пожерли нічні вогні. Перед біженцями вже зачинені хати. Положення їх з кожним днем важче.

Паші для коней і корів уже нема. Годують чужим добром. Ніхто вже не думає, що чуже-недоторкане. Щоб тільки вдалося щось украсти для голодної худібки. Священики дивляться на це з болем. Та що вони можуть сказати своїм нещасним парохіянам? Щоб заморили худобу голодом? Олесюк відвертається, щоб не бачити того, що робиться, — як нарід швидко затрачує свої добрі звичаї. Натомість Павлик ще й підюджує селян:

— Панське то можна! Беріть, скільки влізе.

Посовуються на схід усе далі й далі. Тепер уже ніхто не думає, куди їде. Салька дбає лише про одне: щоб не відстати від паничевого воза.

Селяни щораз частіше пють воду з різних баюр. Ось віхали в смугу, де навіть луги висохли й згоріли. Люди копають вогку землю і, щоб вгасити спрагу, смокчуть її.

Олесюка охоплює жах. Радиться зо священиками. Та годі щонебудь придумати. Худоба вже починає падати. На шляху чатують перекупні, і селяни випродають їм корови за безцін, по кілька рублів за штуку. Плачуть і продають. Уже нема й молока для дітей. А напувати їх чимось треба. Невже водою з брудних баюр?

Про чисту білизну вже й забули. Піт, порошок, бруд і... воші.

І враз, як грім: то на тому, то на другому возі хворі, старі й діти. Горять. Олесюк увесь час на ногах. Обходить вози.

Спинилася валка на ніч у придорожніх кущах. Вози Туземського й Донецьких у стороні:

стояти близько небезпечно. Поближу лише віз Сальчин. Над селянськими валками новий гомін, стогони й зойки. Інтелігенти нараджуються.

— Без сумніву тиф, — каже Олесюк, — а в дітей, здається, шкарлятина.

Ольга Миколаївна кусає уста до крові. Туземський хапається за голову.

— Господи! яку дамо їм раду?

Підходить молодий селянин.

— Батюшко! — звертається до Туземського, — тато вмирають, просять висповідати.

Були це не звичайні людські слова, а грім небесний. Туземський швидко підводиться, дістає з коша епітрахиль, тремтучими руками згортає її і відходить за селянином.

— Семене Павловичу! — звертається Донецька до Олесюка, — ходім, подивимось, що робиться в нашому таборі.

Йдуть. Ніч темна. Орієнтуються по вогнях. З усіх боків долітає тривожний гомін, що до краю напружує нерви.

Вийшли на якусь доріжку.

— Знаєте що? — шепче Донецька, беручи Олесюка під руку, — підемо трохи в поле, відпочити. Я вже ледве зношу це пекло. Цілковито вичерпалась...

І звертає в бік.

Йдуть мовчки. О, як любо втікти від людей, хоча б на хвилинку! Гомін поза ними. З лугів дихає вогкістю. На небо висипалися зірки, як перли на оксамит. Над табором — вогні, вогні... Образ хапає за очі, хвилює, зворушує. Немов вулкан, у якому панує смерть.

Донецька сильно притискає до себе Олесюкову руку.

— Якби ви знали, як я вас кохаю, — шепче тремтучими устами, та яка я щаслива, що ви тут обіч мене!

— Ольго Миколаївно! — хотів стримати її.

— Кажі: Олю, як тоді, в селі...

— Але-ж, Ольго Миколаївно, — хвилюється Олесюк, — ви маєте чоловіка. Не сьогодні — завтра розійдемося. Та й хіба час?... Довкола нас пекло, смерть....

— Не будь такий жорстокий, Сеню! Я нічого від тебе не вимагаю — лише твоєї присутності, твого доброго слова, твоїх очей, голосу. А щодо мертвих, то згадай слова, поета: „Мертвий, в гробі мирно спи, з життя користай, живий“. А чи розійдемося, то хто ще знає! Та й чи не все одно, що буде завтра? Я хочу сьогодні забути про горе, про страхіття життя, дати серцеві волю, кохати тебе до схочу, до безтями... І власне тому, що довкола смерть і стогін. Бо може й я завтра...

Раптом повернула голову й поцілувала його в щоку.

— Ольго Миколаївно!

— Мовчи! Грішу я, а не ти! І Бог вибачить мені, бо він знає, як я страждаю.

Вертаються до табору.

Біля фіри Донецьких — Салька. Ледве побачила їх, вибухнула плачем:

— Матушко! щось робиться з моїми дітьми. Горять, як у вогні. Може б подивилися, що з ними?...

— Ходім, — відповідає Ольга Миколаївна. — А ви? — звертається до Олесюка?

— Мене кличуть до одного дідуся. Я зайду потім. Потім зайду...

Дубецька відходить з Салькою сама.

Прибігають інші селяни. З ними йде Дубецький. Йде також Туземський. Нарешті й Павлик.

Олесюк самотньо блукає між фірами. Він не міг іти до Сальчиних дітей, не покладався на свої нерви. Вже гаснуть вогні. Вже селяни то там, то сям сплять. А він усе ходить і не може змусити себе завернути до свого возу.

Дивна людська природа! — лине в його голові. — Довкола тиф, шкарлятина; завтра напевно будуть і небіжчики; над усім чорні крила смерти й розпуки, — а серце знає своє... боїться, що завтра буде вже запізно... перестане битися в грудях!...

Силкується зрозуміти Донецьку й Сальку, та не може.

— Ці жінки якісь інші, ніж ми. А чи це вже кінець? Що вони вигадують завтра? Але я вже не можу, не можу. І не хочу обманювати Донецького. Але хіба можу кинути оцих, що їх бере в свої обійми пошесть і смерть? Хіба можу сказати цим жінкам: „Залишіть мене, дайте мені спокій?“

Не пішов до хати, ліг на возі, дивився в глибінь темного, зоряного неба й переглядав своє життя від малечих років, поки над світанком сон не заплющив йому очей на кілька хвилин. Прокинувся від гамору. Табор, хоча лише почало благословитися на день, уже ворухнувся й гудів, бо... на різних возах було кількоро небіжчиків. Відійшли у вічність і Сальчині діти.

— Тепер, паничу, — шепнула йому крізь сльози, — крім вас нікогісінько не маю на світі. І вже не покину вас.

Олесюкові від цих слів стало моторошно.

Треба хутчій посовуватися вперед, бо ззаду натискали інші валки. Шукати в околиці церкви та цвинтаря ніколи. Отже копають могилки між кущами. Хоронить Донецький. Співають люди самі, як уміють. Співові супроводять плач і голосіння. Плачуть священики, плаче Ольга Миколаївна, плачуть селяни. А Салька, що виплакала вже всі сльози, лише здригається. Задудоніла земля. Над могилками виростають звязані з пати-ків хрестики.

Сонце здіймається все вище. Дубецька ледве тримається на ногах: вона всю ніч не спала. Олесюк бере її під руку й веде до хати.

— Без тебе, Сеню, — шепче, — я не витримала б цього пекла.

— Ольго Миколаївно! — стримує її, — треба бути обачнішим.

— Мені все одно. А пам'ятаєш Ольшані? Але я тримаюся на ногах.

Олесюк хвилюється. Вона так близько до нього й в той час — між ними така безодня! Аж дивно. А могла б вона бути „його“.

Відганяє від себе ці думки:

Доволі цього, доволі. Ольго Миколаївно, — каже рішуче, — я вас не кохаю... і взагалі нікого не кохаю...

Донецька звільняє свою руку й залишає його.

Валка знову загомоніла, зарухалась, як дивний казковий вуж: голова вже посунулася по до-

розі, здіймаючи хмари куряви, а хвіст ще повзе по стоптаній травиці.

— Ідемо! І-де-мооо! — гуде вздовж і впоперек.

Хтось ще розпачливо плаче над могилою. Хтось мліє. Когось підводять з землі й ведуть до возу. Хтось лементує над недужим, що зривається в гарячці.

Село далеко позаду. Сонце з кожною хвилиною припікає все сильніше. Нові недужі, новий жах, нові голосіння.

А вози все котяться вперед. Усе далі й далі на схід.

Останній відпочинок перед Гемелем. Олесюк хвилюється. За Гемелем шлях на Чернигів. Їхній властивий шлях — у серце України. Чи пустять їх туди? Скликає священників і деяких розумніших селян на раду.

— Куди їдемо? — ставить питання? — На Брянськ до Росії чи через Чернигів в Україну?

Всі за те, щоб їхати на Чернигів.

Раптом Туземський скаржиться на біль голови. Дубецькі німіють. Олесюк приголомшений. В Гомелі старий протоєрей вмирає від тифу. Селян до міста не впускають. Олесюк затримує їх у полі й готується до похорону. Усе готове, в прискішеному темпі, бо часу нема: наказують забиратися геть, уперед. Зібраний на цвинтарі маленький гурток плаче, як одна родина. Ольга Миколаївна змучена до краю.

Коли вийшли з цвинтаря, з її уст зривається:

— А тепер чия черга? Якби було добре, щоб була моя...

Їдуть далі. І ще хворі й ще трупи.

— Щось і мене болить голова, — скаржитися Донецький.

Ольга Миколаївна блідне. Олесюк радіє:

— Вона, значить, кохає його. Як це добре, що кохає! Заспокоїться. А Салька? Не покине вже ніколи?...

Але Салька приголомшена, інертна, незавжди помічає його.

Олесюк оживає. Сміліше дивиться жінкам у вічі.

V.

Нарешті Чернигів.

Біженці мають надію осісти й чекати, що вирішить доля. Тут уже чимало інших біженців з Холмщини. І багато серед них хворих на тиф і шкарлятину. Вози спинюються на вулицях. Селяни безрадно опускають руки. Що ж далі? Де знайти пристановище? До кого звернутися?

Олесюк залишає вози й іде до „міської думи“¹⁾. Там метушня й переляк. Не можуть дати собі ради з недужими й небіжчиками. Всі під страхом, що пошесть рознесеться по місті. Тим часом спрямовують нових біженців до ремісничої школи. Там повно людських тіней, лахміття й жаху. Сидять і лежать на підлозі. Діти кидаються в гарячці. Здорових відділюють і спрямовують на передмістя.

Олесюк швидко орієнтується, розпитується, бігає, і за годину вози небіжчика Туземського й Дубецьких підїзжають до невеличкого дому на

¹⁾ Міський самоуряд.

боковій вуличці. Займають дві кімнати й розташовуються. Олесюк швидко доводить себе до належного вигляду й виходить. Його запросили на засідання комісії „думи“ й „земства“, що опікується біженцями.

А з самого ранку нові турботи: про розміщення хворих, про медичну поміч, про голодних, що зіли в дорозі всі свої харчі.

І так щодня.

Донецькі вже відпочили. Ольга Миколаївна навіть причепурується. Хресний поліський шлях помалу забувається, як кошмарний сон. Вечорами всі троє ходять на вал і насолоджуються гарним краєвидом Десни.

А Салька хоча здалека поглядає на свого „панича“.

Полагодивши найпильніші біженецькі справи, Олесюк написав довгого листа до Захарчука, хоча й не мав певности, що він ще досі в київському шпиталі. Змалювавши все пережите в часі поліської Голгофти, вкінці додав:

„Я вражений. У Чернигові я побачив новий світ. І з диву не міг вийти, що тут інтелігенти говорять в установах по малоросійськи... вибач, по українськи, називають себе одкрито українцями, живуть собі власним окремим життям і нічого не бояться, ніхто їх не хапає. Признаюся, друже, багато річей, про які ти мені казав, змушують мене тепер серйозно задумуватись. Переживаю таке, немов би мені з очей сходило більмо“...

На велику свою радість, за кілька днів Олесюк одержав від Захарчука відповідь, що струхнула ним сильніше всякого землетрусу. Але до

цього потрясення Захарчук підготував його довгим вступом:

„Я так і знав, що прийде час і ти побачиш те, чого досі не бачив, і відчуєш у душі те, чого досі не міг відчути. Час цей для тебе вже настав. Але це лише початок. Незабаром прийде більше. Добре, що навязав зо мною контакт. Лише не переривай його, бо кожної хвилини може статися те, що мусить статися, і нам треба буде порозумітися. Наша робота йде далі й успішно. Ми переконані, що досягнемо це все, про що я тобі нераз казав. А ось трохи новин про наших старих знайомих. Заруба став монархістом. Коля Туземський десь загинув у Сибірі. Коробкоголовий Наставний — великий діяч „союза русского народа“. А Ніна служить сестрою милосердя в санітарному поїзді „Союза земств і городів“. Не думай, що я напився. Ні! Кажу про твою Ніну. Вона часто відвідує мене. Ти здивований? Я ще більше здивувався, коли вперше побачив її „по смерті“. Та переконався на власні очі, що вона таки живе. Ні, трохи не так. Вона „вмерла“, бо мусіла „вмерти“, а на її місці тепер Віра Олесинська (чи не від твого прізвища Олесюк?). От же Ніни нема, є лише Віра. Запам'ятай це добре, щоб не помилився. Та не кажи нікому, це секрет. Кінчаю, бо знаю, що далі все одно не читав би. Твій З.“.

Під листом була приписка:

„Віра часто згадує тебе. Дуже здивувалася, що ти не оженився з Олею Хабазюківною. Чому, не знаю. Хіба ти мав з нею женитися?“

Найстрашніший землетрус не приголомшив би Олесюка в такій мірі, як вістка, що Ніна живе.

Охопив голову руками й сидів нерухомо, як загипнотизований. А серце своїми ударами розвалювало груди. Врешті з болем зідхнув:

— І пощо він про це написав? Пощо? Вже було так добре, все забулося...

Тепер лише зрозумів, чому Ніна залишила „заповіт“ Олі Хабазюківній — вийти за нього.

— Хотіла, щоб я полюбив чи бодай привязався до другої і, коли стрінусь колинебудь з нею, „померлою“, був байдужий до неї, чужий.

Якби вмів плакати, заплакав би, щоб стало хоча трохи легше. Ходив приголомшений і розгублений. Донецька думала, що хворий, і дуже хвилювалася.

Та по тім, що пережив на поліському хресному шляху, Олесюк уже був не той. За два дні переміг себе й знову занявся своїми бідними холмщанами: збірками для них, доглядом за хворими, похоронами померлих, потішуванням живих. А проте вже не сміявся, не жартував. Обличчя скамяніло, і в його зморщках, мов змія, виявився німий біль.

Ольга Миколаївна й Салька поглядали на нього з тривогою й сумом.

Зза Дніпра долітали тривожні вістки: фронт посувався на схід, військо перетомлене. В Петрограді гангрена распутінщини. Чернигову загрожує евакуація...

Холмщани хвилюються.

І раптом Олесюк відчуває страшний біль голови й починає гарячкувати. Лікарі стверджують тиф. Олесюка перевозять до шпиталю.

Донецька й Салька стривожені й пригнічені.

Обидві, кожна по своєму, турбуються про нього. Але обидві думають, одна про одну, що це так собі, по знайомству, з вдячності за його турботи в часі поліської мандрівки.

Минуло кілька днів і новий удар: на фронті щось поспувалося, влада зарядила евакуацію біженців. Горе жінок переходить усі межі. Як же вони залишать його самого? Хто догляне його? Хто на випадок нещастя?...

Здрігаються й мало не рвуть собі волосся.

А влада неблагана. Таки треба виїзжати. Настав останній день. Хіба можна виїхати, не побачивши його? Пущені в рух усі жіночі засоби.

Олесюк від кількох годин був непритомний. Коли прийшов до свідомости, широко відчинив очі: біля нього сиділа вона — Ольга Миколаївна.

— Сенью! — усміхнулася крізь сльози, — нас виганяють звідси, але я...

Ввійшла доглядачка й оголосила, що відвідини скінчені. Сціпивши зуби, Донецька вийшла мовчки.

По кількох хвилинах впустили до Олесюка попрощатися Сальку. Її навіть не залишили самої — доглядачка чекала.

— А, це ви, Салько! — прошепотів. — Мені вже ліпше. Приїду до вас.

Салька голосно зарадила й вибігла із шпиталю, як божевільна.

Донецькі на чолі з валкою селян посунулися по своєму хресному шляху далі — на Полтавщину.

А Олесюк у той час кидався в гарячці:

— Я вас люблю... всіх люблю... однаково... здійміть, здійміть цей камінь з мене... ні, ні, приваліть... бо я не вірив..

Непритомного Олесюка відвідала „сестра милосердя“. Сіла біля його ліжка й довго мовчки вдивлялася в його обличчя. Нараз з його спалених уст вирвалось:

— А Ніна не вмерла?... живе?...

Сестра милосердя закрила обличчя, її біла хусточка на голові задріжала від здушеного плачу.

— Ні, — похитала головою, — Ніна вмерла, Ніни вже нема...

Нахилилася над ним, вдивилася в його обличчя й попрямувала до виходу. Поїхала просто на двірець.

Коли по якимсь часі Олесюк прийшов до притомности, доглядачка весело сказала йому:

— А до вас приїжджала якась сестра милосердя. Дуже жаліла вас.

— Яка сестра? — байдуже спитався. — Як вона називається?

— Олесинська.

Олесюк раптом підвівся.

— Що? Тут була Ніна?.. Віра?..

Знову почав гарячкувати.

Вийшов із шпиталю на початку 1916 року.

VI.

Стояла гарна східня зима, вся в білому шлюбному одязі, немов казкова наречена, що чекає на свого судженого-царевича. Олесюк уже прийшов до сил. Щоб зорієнтуватися, що йому робити далі, вибрався до Києва, до Захарчука. Той ледве пізнав його: змарнів і постарів.

— Оповідай, де наші, що роблять, чи нема вісток з Холмщини?

Захарчук, як завжди, був у доброму настрої. Розправив обома руками довгі козацькі вуса й забасив:

— Го-го-го! Ще й які вістки! Не думай, що через фронт і комар носа не пересуне. О, не так, брате! Тут усе знають, що там робиться. Шпигуни не дармують. Отже сталося все так, як я тобі казав: війна вже є, революція вже майже є, Україна не завтра, то за місяць чи рік буде вільна. А покищо на Холмщині йде українська культурно-освітня праця.

— Що? Що ти сказав?

— Сказав, братіку, що наші на Холмщині працюють. Полонені, а властиво ті, що повтікали до німців з фронту. Незабаром і українські школи там будуть. Закладає їх „Союз Визволення України“.

— Байки це, мабуть!

— Ні, маємо певні відомості. Наш Сивошапка там рухається. Чкурнув у полон.

— Сивошапка? — Олесюк широко відчинив очі.

А Захарчук оповідав про все нові й нові несподіванки. І врешті прогремів своїм басом:

— А що? Не по нашому виходить?

Олесюк важко спустив голову, немов би соромився дивитися на світ.

— А може сказати тобі дещо про Ніну? Як вона вмерла?

Олесюк мовчав.

— Сталося це так. Вона брала участь у якомусь терористичному акті в Петрограді. Одного її спілняка поліція арештувала. Напали на її сліди. Їй загрожувала смерть. Вона, як каже, не бо-

ялася вмирати, та не хотіла наражати батька на компромітацію. Тікаючи, наткнулася на березі Неву на труп жінки, приблизно в тому самому віці, що вона. Всунула їй свої документи, кинула біля неї свій плащ і ще деякі речі, дістала від своїх партійців паспорт на ім'я Віри Олесинської та й виїхала в Сибір. А мертва похоронили, як Ніну Туземську. Згодом, при підтримці своїх же партійців, Віра Олесинська влізла до „Союзу Земств і Городів“ і тепер працює в санітарному поїзді.

Захарчук спинився й понизив тон:

— Не пізнав би її: змінилася, змарніла, постаріла. Просила не казати тобі, що живе. Та не витримав, написав. Може й зле зробив...

— Дякую. Лише не кажи їй, що я все знаю.

Захарчук подивився на нього прищуреним оком і спитав:

— А з нами не хочеш?

— Я з вами.

— Що? — радісно вигукнув Захарчук. — Ти з нами? Ти став українцем? Зрозумів?

— Так, я все зрозумів. Зрозумів і те, що велич і сила Росії осліпила мене й блукав я в сумерках, що змарнував я кращі молоді роки на дрібнички...

Захарчук міцно стиснув його в своїх медведжих обіймах.

— Чудово! Сьогодні ж познайомлю тебе з нашою братією й до роботи.

Олесюк сумно похитав головою.

— А це що значить?

— Я інвалід. Не лише тілом, але й душею. Зужив їх на дрібне прислугування народові, який чудово обійшовся б без мене. Маю цього досить.

Спокою хочу, відпочинку й то якнайдалі від народу...

Захарчук зареготав:

— Дурний! Нарід — це магнет, хочеш чи не хочеш, а потягне до себе. Від народу не втечеш і не сховаєшся. А що тобі треба поправити здоровля й відпочити, це правда. Отже їдь до свого Чернигова й відпочивай. Чернигів — це місто старих генералів і інвалідів: Сам Бог призначив його до відпочинку. А як відпочинеш і вернешся до сил, ми тебе покличемо. Зрештою, революція, що вже на носі, сама тебе покличе...

Розмірно стукав київський поїзд по дзвінких рейках. Місяць посріблив околиці та раз-ураз заглядав крізь шибки до вагону третьої класи, ваблячи до себе Олесюкові очі. Та дарма! Втулився він у куток і спустив вії.

— Так, — думав, — вони мали рацію. Могутня Росія збезсилена. Можливо, що й вибухне революція, що для України настане нове життя. Гм! На Холмщині культурно-освітня праця, школи! Сивошапка! А я тут розбитий, пошматований.

Видалося йому, що поїзд вистукує на рейках:

— Ніна — Салька — Оля! Ніна — Салька — Оля!...

Міцніше притиснувся до стінки вагону.

— Що за іронія долі! Всі три. І скільки вони коштували душі, нервів. І знову я думаю про них? Досить! Тікати якнайдалі! Якби не вони, може пішов би іншою дорогою, не блукав би, не був би чужий для нації...

Розплющив очі. Проти нього сидів молодий чоловік у потертому вбранні. Несподівано всміхнувся.

— Не пізнаєте?

— Ні. А хто ви?

— Може чули про студента Козинського, що сидів півроку в варшавській цитаделі за книжки, вислані Ніні Туземській? Це була голосна справа! Я виправдався, а Ніну засудили...

Олесюк здригнувся. Знову Ніна?

— Після цієї драми з Ніною я довго блукав по Росії. Був на возі й під возом. Бо, розумієте, „неблагодатьожний“ — ходу ніде нема. Аж нарешті опинився в лісі біля Брянська. До війська не взяли, бо в цитаделі нажив собі сухоти. Зате в лісі здорово. Працюю на тартаку.

Очі в Козинського заискрились.

— І як добре в цьому лісі, далеко від життя, від війни, від усяких хвилювань! Тихо, спокійно. Справжня лікувальна місцевість для тих, що попсували собі нерви, змучили душу, розчарувалися в житті. Щоб зрозуміти цей рай, треба самому в ньому побути.

В Олесюка розширилися очі.

Поїзд вистукував: Ніна — Салька — Оля!...

— Ви мене дуже зацікавили своїм лісом. Я цілковито розбитий. А найгірше, що душа неспокійна. Ви ж знаєте: я був малоросом, не вірив у те, що тепер здійснюється. Просто соромно дивитися в вічі своїм холмщанам...

— Що ви! — вигукнув Козинський. — В нас теж є холмщани. Всі вас дуже хвалять і цінять. Ви зробили корисну роботу. Хіба хлібороб, що лише сіє, гірший за козака, що воює?

— Це кажете ви, революціонер?

— Так і цілковито щиро! Переселяйтеся до нас. Відпочинете. І будете думати інакше.

Поїзд спинився. Почулося:

— Бахмач!

Олесюк попрощався з Козинським, кинув йому: „Приїду“ й вийшов з вагону. За хвилину поїзд відійшов, голосно вистукуючи на рейках: Ніна — Салька — Оля! Олесюк зачерпнув у груди свіжого повітря й підбадьорився.

Тепер я можу сказати собі: „Нині відпускаєш раба Твого, Владико!“ Спасибі й Захарчукові й Козинському. Я нарешті знайшов себе. Тепер можу спокійно поправляти здоров'я та відпочивати, поки ще виплачують учительську платню. Так, так, довго відпочивати, до самої смерті. Там, у тих брянських лісах, напевно тихо й спокійно.

Пересів до чернігівського поїзду, зайняв вигідне місце й відіхнув повними грудьми. А з яким легким почуттям підїзжав до Чернигова! З яким почуттям щастя ліг до ліжка!

— Нарешті зажили я спокійним життям.

І несподівано той таємничий голос, що завжди тихо бренив десь на самому дні його душі, застукав до його мізка:

— Сподіваєшся знайти спокій і щастя поза рідним народом? Хочеш відпочивати, коли твої холмщани бідують, гинуть, чекають на твою поміч?

Другого дня одержав листа від Донецьких з Кобеляк з гарячою просьбою селян приїхати до них. За три дні Олесюк уже їхав на Полтавщину.

„Народ то магнет“, — линуло в його голову.
— Та й не диво. Ми ж його сини, хлопські сини.

Коли засяяли йому назустріч рідні очі, коли потягнулися до нього рідні знеможені руки, коли з грудей холмщан вирвалися радісні вигуки, — забулося вмить все пережите, всі сумніви й турботи

А за якийсь час Захарчук, посміхаючись, у друге перечитував Олесюкового листа:

...„Тут, у серці України, я остаточно віднайшов себе, остаточно зрозумів тебе й тепер цілковито душею з вами. А над особистим життям поставив хрест, бо мушу належати до всіх трьох: до Ніни, Сальки й Олі. Салька тут служницею, Оля при чоловікові; обидві дивляться на мене, як на сонце, і няньчать мене, як дитину. А там, у Києві, ще й Ніна... Щоб нікого з них не скривдити, залишусь старим парубком. А щоб не сидіти без діла, вчительюю в школі для наших біженецьких дітей“...

Під довгим листом приписка знову в мінорному тоні:

„А все ж повного спокою не маю. Думка про те, що тут може з'явитися ще й Ніна, лякає мене. Та й совість неспокійна. Якби сталося те, чого ви сподіваєтесь, негайно сповісти мене: хочу очистити душу якоюсь жертвою...“

1917 рік.

— Революція! В Петрограді революція!

Загомоніли всі міста російської імперії. За ними — містечка, села, хутори. Олесюк, хоча вже й звик до думки про можливість революції, при першій вістці про події в Петрограді сціпинів. Дивно йому, неймовірно. Отак, немов би отой великий мурований будинок ураз завалився: і від

нього — лише купа румовища, що жде людських рук.

— Так, так, — каже собі, — жде наших рук, бо під цим румовищем ціле наше життя.

Того самого дня вислав листа до Захарчука: „Чи приїхати? Чи знайдеться для мене якась праця? Найохочіше взяв би в руки рушницю. По десяти роках марного життя варто б гідно вмерти, дати доказ, що я таки син свого народу. Хутчій відповідай. Ага! Чи є ще там Ніна? Боюсь зустрінутися з нею“...

Революція розгорталася. Все довкола валилося з тріском і гомоном. Пошта функціонувала неправильно. Відповідь одержав по тижні:

„Приїзжай! Робота знайдеться. Знайдеться й рушниця, і наган, і бомбочка. Лише не бери з собою своїх баб. А щоб тобі не докучали, дай їм фальшиву адресу: Одесу, Тифліс чи Іркутськ. А Ніни тут нема, виїхала з санітарним поїздом, — збрехав, — отже залишається для тебе тут одна лише найбільша красуня на світі — Україна“....

Як ранений звір, повільно, нерівним темпом суне пасажирський поїзд у напрямі Києва, — обдертий, забруджений, переповнений салдатами. Олесьюкові якось вдалося влізти до вагону й втулитися в кутку на лавці. Щось неясне й тривожне вистукують колеса на засмічених рейках, а в його вухах усе відгукуються Захарчукові слова:

...„найбільша красуня — Україна“...

І пригадується йому десь-колись бачений малюнок: жінка в українському народньому строї, з зіркою у волоссях, з простягненими руками, а біля неї — діти...

Ніна, Салька й Оля в її світлі бліднуть і зникають, як імла.

А революція реве й все ламає на своєму шляху.
Ось і Київ.

Жіноча розвідка працювала енергійно: Ольга Миколаївна знала про кожний Олесюків крок, а від неї знала й Салька. Та хіба могло вистарчити їм самих вісток? Надумала Донецька поїхати до Києва. Вже була готова до важкої подорожі. Але тут ненадійно — лист від Захарчука:

„Щасливий наш Семен Павлович забув про все на світі. Йому й в голову не приходить, щоб поділитися своєю радістю з найближчими своїми приятелями. Тому роблю це за нього я: він оженився з Ніною Туземською; кажу з Ніною, бо революція освятила всі її колишні революційні „злочини“, і вона вже не має потреби ховатися під чужим прізвиськом. Роблю це з тим більшою приємністю, що пані Ніна тепер найщиріша українка; працюють разом для України“...

Захарчук до своєї старої мети таки дійшов — і одним своїм листом про шлюб Олесюка з Ніною відразу відшив від нього і Ольгу Миколаївну й Сальку.

4527

31

4

ВИДАВНИЦТВО

БАТЬКІВЩИНА

PA 4.527y